

Ч. 126. ВИДАНЕ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАГОГІЧНОГО.

СВЕН ГЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНІ АЗИЇ.

IV.

НАЙВИСША ГІРСКА КРАЇНА НА ЗЕМЛІ.

(Подорож по Північному Тибеті).

(З ілюстраціями).

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

I.

У підніжжя гір Кіен-Ліну*).

В серці Азії підносять ся поміж найвисшими гірськими ланцюгами на землі, то є між горами Кіен-Лін і Гімалаями найвизначнійша височина на нашій планеті, височина Тибету. Середня її висота числить 4.000 метрів в північній частині навіть 4.600 м., а сама вона обіймає простір 2 мільонів квадратних кілометрів, або в двоє такий великий, як Німеччина і Франція вкупі.

Північна частина сеї височини незаселена, має, як здасть ся, цілий уклад замкнених у собі озер. Далі ід полудневи мешкають монгольські номади, а тільки частина краю, найдалі висунена на полудне має осілих мешканців. Тибет, що лежить оподалік від важнійших торговельних шляхів, належить ще сьогодні до найбільше незвісних околиць на землі. Навіть мапа Африки не має тепер плями сих розмірів, тільки підбігунові околиці можуть суперничати під сям зглядом із Тибетом. Причина сього відокремлення лежить у побоюваннях китайського правительства, релігійний фанатизм Тибетанців і неприступна й дика природа краю.

Европейці намагали ся від давна дістатись до сеї загадочної кваїни, а перші проби в сьому напрямі поробили місіонарі. Першим Europejцем, що дістав ся до столиці Тибету, був у XIV. в. монах Одоріко ді Порденоне.

*) Перша частина подорожи Свен Гедіна по Азії, саме: Подорож по Памірі і Східному Туркестані описана в книжках виданих нашим товариством під заголовками: 1) На крові сьвіта, 2) В країні гробової тишини і 3) У вітчизні дикого верблюда. У сій книжочці описана подорож його по Тибеті. Усі чотври книжки є окремі заокруглені цілости.

В 1624. р. підприняв подорож із Індій до Тибету Єзуїт з Іспанії Антоніо д'Андрара, а в 1671. р. зробили два Єзуїти Гробер і д'Орвіль авантурничу прогульку із Пекіну крізь Коко-нор до Лясси, а побувши в столиці два місяці, вернули до Європи. У 18. століттю було також не мало подорожий до сього краю. Найсміливішим подорожником був свого часу Голяндець Ван де Путте, що після повороту спалив усі свої записки, побоюючи ся, що ніхто не повірить його оповіданням. Останніми мандрівниками, що дійшли до Лясси, були два французські місіонарі: Гік і Табе. Після них не може ні один із мандрівників повеличати ся, що був у Ляссі. Але чимало було географів, що досліджували пограниче Тибету, а особливо його західню часть, як брата Шлягінвайти, Йонзон (1865), Гайвард (1870), Карей (1885 — 87) і Громбчевський (1890).

Східнім Тибетом цікавив ся головно російський генерал Шевальський.

Перша його подорож тривала від р. 1870—73, а друга від 1876. до 1877. Дорога, що її перейшов Шевальський, була 16.000 кілометрів довга і була багата в обильні плоди. Найсвітлішим здобутком другої подорожи було відкритте нового озера Льон-нор і пасма гір Альтин-таб, як також потвердження істновання дикого верблюда. Третя подорож Шевальського тривала від 1879. до 1880. року, четверта й остання від 1883 — 1885. р. Велике значінне для географії східнього Тибету мають подорожи індійського вченого, Крішни, звісного під буквами А—К. В 1878. р. дістав ся він у перебранню купця до Лясси і проживав там цілий рік; його поворот до Індій відбув ся серед авантурничих пригод.

Найкраще пощастила подорож Бонвальотови й Орлеанському князеви, Генрикови, що перейшли Азію від півночи на захід і від полудня на схід. Дійшовши в р. 1889. до Льон-нору, перейшли вони гори Альтинтаї і спрямували ся незвісним шляхом без провідників просто до полудня. Сей марш тривав три місяці крізь гірську країну, високу понад 4000 метрів, цілком пусту і незвичайно студену. В околицях Тенгірі-нору спинили їх Тибетанці й не дозволили їм, не зважаючи на переговори, що тривали 7 тижнів, навідати ся до Лясси. Тож наші мандрівники мусли зійти з дороги і вернули до Тонкіну. У літах 1889. і 1890. підприняв генерал Пецов у товаристві Роборовського, Козлова і геолога Богдановича, подорож по Східньому Теркестані. Він шов крізь гори Тіен-шан і здовж ріки Яркент-Дарії до Яркенту

й Хотану, а перезимував у Нія. Поворот відбув ся крізь Льоп-нор, Кара-шагр і Джунгарію.

Подорож Пецова належить до дуже важких; ніхто дїльше від него не означив у сих околицях назв багатьох місцевостей.

Азійська височина має дуже інтересні подробиці не тільки для географів, але й для геологів. Новітна наука географії домагаєть ся сьогодні точного розяснювання причин формовання землі, означення внутрішньої звязи поміж поодинокими гірськими ланцюхами і дослідження їх віку. Під сим зглядом жде ще у височинній Азії багато квестий на розвязку.

* * *

Після подорожий по Памірі, пустині Такля Макан і до озера Льоп-Нор, я відпочивав довший час у Хотані. Хоч як мило минав мені там час, я мусїв покинути вже раз се місто. Мене ждала тепер важка подорож по північному Тибеті, що загальну його опись я тільки що подав.

Перед самим відвідом із Хотану пішов я до Лі-Даріна попрощати ся і жертвував йому золотий годинник, куплений від маючого купця із Лядаку. Наш господар Алим Ахун одержав годинник і халат, я не поминув взагалі нікого, хто зробив мені колинебудь яку прислугу. Татарин Разиков узяв на себе переслати до моєї вітчизни археологічні збірки, шкіру із верблюда і багато диванів, закуплених мною у Хотані. Завдяки старанню його й Петровського прийшли всі отсі предмети цілі на місце свого призначення.

Моя каравана, що числила 20 коний і 30 ослів, виправила ся в дорогу 29. червня. Після години маршу були ми вже над лівим берегом ріки Юрун-каш, що прибула нечайно й подїлила ся на 4 рамена. Та проте відбув ся перехід через неї щасливо. На другому березі простягали ся численні села із буйною ростиностю. Але найближшій днини змінив ся краєвид не до пізнання. Замість оаз — тверда, жовтава, неурожайна земля, що є родом переходу поміж степом а горами. У місцевости Кутас-ленгер припочивали ми трохи, аби напоїти зьвірята. Звідси вернув також Аксакаль і дружина, що товаришила нам досі, до Хотану. Аксакаль забрав із собою мою пошту: таким способом я вірвав останнє получение із Европою, а нові зносини я мав навязати тільки в столиці Китаю. Зразу я задумував виправити ся ід

Тибетанській височині, але дорогу замикала схвильована ріка Керія-дарія. Не було ради; я мусів вернути на великий караванний шлях до Керія, а припочивши в місті 4 дні, перейти у сьому місці ріку. Місцевість Нія, до якої ми прийшли після трех днів, є о стільки важна, що у невеличкій віддалі від неї є в пустинні сьвятий гріб імама Джафера Садіка, який стягає до себе рік-річно численних паломників. Із Нія вибрали ся ми 18. липня в гори, переходячи коло ріки Толлян-хожи, яка визначає ся стрімкими берегами. По дорозі приключила ся нам немила пригода. Іслам, що їхав попереду, вислідив череду антильоп. На гук вистрілу, який, мимоходом кажучи, хибив, налякали ся караванові коні до тої міри, що почали втікати у дикому переполосі. На щастє коня, що ніс на плечех скрині з інструментами, вели люди за поводи так, що не міг узяти участі у сях перегонах. Інші коні пощезали у тумані й спинили ся аж тоді, як спадаюча багаж тамувала їх рухи. Скрині потовкли ся чимало, а одна із них потріскала на дрібні кусні. В околиці Кара-саї почули ми в перше про перехід, який веде крізь гори Кієн-лін. Я рішив ся проте йти до місцевости Копа, аби дізнати ся в сій справі чогось ближшого і вишукати провідників. До подорожи крізь північний Тибет треба було закупити верблюди. В сій цілі вислав я одного із своїх людей над ріку Мельджа, де випасали багато верблюдів. Посередник вивязав ся як слід із припоручення, бо привів 15 добрих верблюдів, із яких я вибрав шість добірних штук.

Околиця, у якій ми були тепер, називаєть ся Далай-курган. Замешкують її Таглики, що випасають численні отари овець. Беззглядна висота була тут 3.343 метри. Ізвідеи просто на полудне підносять ся велитній ланцюг гір, званих по китайськи Кієн-Лін. Таглики впевняли мене, що тільки один перехід себто Чоккалик веде до нутра тибетанськєй височини. Заки ми вибрали ся в дальшу дорогу, я рішив ся розслідити перехід із близька. Вхід із західньої сторони був, що правда, дуже стрімкий, але я приймав, що верблюди видрапають ся на него. Гірше було нам сходити долів по східньому боці, але ми вважали таки пробувати перейти. Із сим рішенням вернули ми крізь перехід Сарік-коль до Далай-кургану. Дня 6. серпня вибрала ся наша велика каравана у кількох відділах в напрямі до переходу Сарік-Коль. Верблюди йшли, що правда, дуже обережно, але не менше певно. Тільки коні й осли спинювали ся, або падали що хвилі. Коли ми минули без пригоди перехід і мали завернути

до переходу Чоккалик, асакаль Тагликів, що товаришили нам, заявив, що є ще вигідніший перехід Япкаклик. Опісля я пере-свідчив ся, що зо страху перед Китайцями не хотів показати нам дороги до Тибету незнаної досі. Я вилаяв його достоту за те, що він своєю брехнею приневолив мене наложити дороги, але в самій річи я не дуже гнівав ся, бо познакомив ся таким робом ліпше із околицею. Тепер звернули ми ід полудневи і перейшли річку, полишаючи праворуч усі долини понизше переходу Далаї-Курган.

Ми розтаборили ся над рікою Мітт. На полудни розкривав ся тут перед нами прегарний краєвид. Долина розширюєть ся раз у раз більше і переходить нарешті у рівнину, перерізану безчисленними раменами потоку Мітт. У віддалі мерехтять на овиді снігові верхи гір. Наш табір був першим табором в околицях цілком незаселених. Перед собою ми мали безвісний і безлюдний північний Тибет, у якому ми мали прожити 2 місяці не стикаючи ся з людьми. Тут попалили ми за собою мости із тим милим почутєм, що не могла вже нас запосагти рука китайських мандаринів. За те менше потішаючи були інформації Тагликів, які впевняли, що ціла країна на полудни є цілком неурожайна. Сей факт годив ся впрочім із досвідками, що їх поробив був Пецов, я був проте приготований на евентуальність, що повигибають усі зьвірята каравани. Нам не загрожувала небезпека, бо в найгіршому разі ми могли дійти пішки до місць заселених людьми.

Коні й осли пасли ся в останнє спокійно, не передчуваючи судьби, що ждала їх у будучім. Ми мали всіх зьвірят 56 штук, а що після переходу крізь гори Заїдаму полишило ся нам тільки 10 процент при життю, можна легко доміркувати ся, на які вони були виставлені небезпеки. Аби не терпіти в дорозі недостачі м'яса, я купив 12 овець і 2 кози, а хоч моя прислуга впевняла, що сего за багато, вони годували нас тільки половину дороги. На сю мандрівну менажерію складали ся ще також три прегарні собаки. Крім вірного Йольдаша із Корлі, що спав усе при мені і сторожив при наметі так пильно, що не позволяв увиходити до него нікому, хіба Іслямови, я мав великого чорного і жовтого пса (сего останнього називали мої люди тигром). Оба вони проживали в наметах моєї служби і пантрували зьвірят. Підчас походу вибігали все собаки на перед каравани, і уприснижували нам одноманітне впрочім життя. Подорож крізь височину не

навтямила ся їм. Розвiджене повітре не шкодило їм ні раз, а їди мали все подостатком.

Крім Ісляма, провідника каравани і китайського товмача я мав 6 слуг винанятих на час цілої подорожи. Крім того 17 Тагликів в Далаї-кургану мало під проводом свого аксакаля помагати нам у поході крізь переходи, а після кількох неділь вернути домів. Два із них утїкли зо страху перед карою, що повели мене непотрібно крізь найприкрїйший перехід. Щевли так тихо, що їх неприяву я замїтив ледви у вечері після розложення шатер. Минула їх, що правда, кара, але враз і заплаца за визичені конї.

Хоч як було високо, сонце дошкулювало дуже. Цїлу днину я мїг ходити у лїтній маринарці, але за те у вечері мусїв загортати теплий плащ і надягати зимову шапку. Мої люди мали все добрий гумор, який доходив звичайно до найвищої точки, коли давали пилав, із якого бухала пара. Туркестанська служба не хотїла їсти з тої самої миски з Тагликами, що до них зрештою цілком слушно не мали великого довіря. При їді вели ся розмови про вислїд дальшої подорожи, або слухано оповідань одного із слуг, що перейшов скілька разів Тибет на поперец. І так він товаришив у походах Карееви, убитому Дальїлейсови, Бонвальботови і князеви Орлеанському, нарешті також убитому Дїтрейльде Рінсови і Іренардови. Се було для мене справжнє щасте, що я дістав слугу, який знав дуже добре сі околиці. Що правда оклеветували злобні язики Парпія, себто згаданого бувальця що в кождому місті Східного Туркестану мав жінку, яку покинув. Іслям ізнов уважав поганим знаком сю обставину, що Парпі служив двом Европейцям, які погинули нечаяною смертю. Що до мене, то можу тільки потвердити, що Парпі поводив ся цілий час бездоганно, був усе чемний і тїшив ся великим поважаннем цілої каравани, не тільки задля свого досьвіду, але й по причині віку. Наш табор над рікою Мітт назвали Таглики Ляїкою, ізза обильних кладнїв глини. В горішній части долини мала бути копальня золота, яку визискували промисловці із Керія, що приїшли сюди перед 10 днями і мали тут оставати цілий місяць. У погонї за золотом приходять вони що року на долину ріки Мітт і працюють тут не довше, як півтора місяця, раз ізза нестачі поживи на довший час, а то знов тому, що земля мерзне вже в початках вересня. Золото виполїкують у коритах, але не мусить його бути багато, коли один робїтник успїє виплати денно золота за 40 копїлок.

Ми відвикли від студених ночий і тому перший мороз видавав ся нам дуже острій. Але як тільки зійшло сонце, було знов тепло. Рано утікло ще двох людей, тож аксакаль дістав від мене доброго носа. Верблюди, що йшли найповільніше, виходили звичайно в товаристві кількох туркестанських Тагликів. Осли полишали ся часто позаду, і приходили до табору разом із верблюдами, а на самому кінці вівці із пастухами. Цілий похід замикав я і Фонт Ші, бо підчас маршу робив я знімки із околиці, геологічні й гіпсометричні обсервації.

Справжньою розкошию було для мене після довгої і важкої кінної їзди могли кинути ся на диван у наметі та простягати свої члени. Йольдаш мав той звичай, що коли ми доїздили до розложеного вже табору, він біг стрілою у намет і лягав на мою ліжку. Коли я опісля станув сам перед наметом, виходив д' мені, махав хвостом, якби витаючи ся зо мною на своїйому сьміттю.

Фонт Ші зжив ся зо мною дуже. Я любив його товариство, бо образований Китаець стоїть під умовим зглядом багато вище, ніж Музулманин. У вільних годинах часто підчас їзди мали ми лекції китайської мови і розмовляли, о скільки позволяв на се мій невеличкий засіб слів. На біду не могли його стерпіти мої слуги за те, що він часто перебував у мойому товаристві і що йому вільно було підчас лекцій сидіти у мойому наметі. Глушили ся із него, називаючи його другим паном, а гнівало їх особливо те, що вони, правовірні, мусіли поганинови, Китайцєви, варити страву. Кілька разів дійшло до того, що показала ся неминучою ціла повага моєї особи, щоби залагодити суперечку.

II.

Перші дні у Тибеті. — Гори Арқа-Тар.

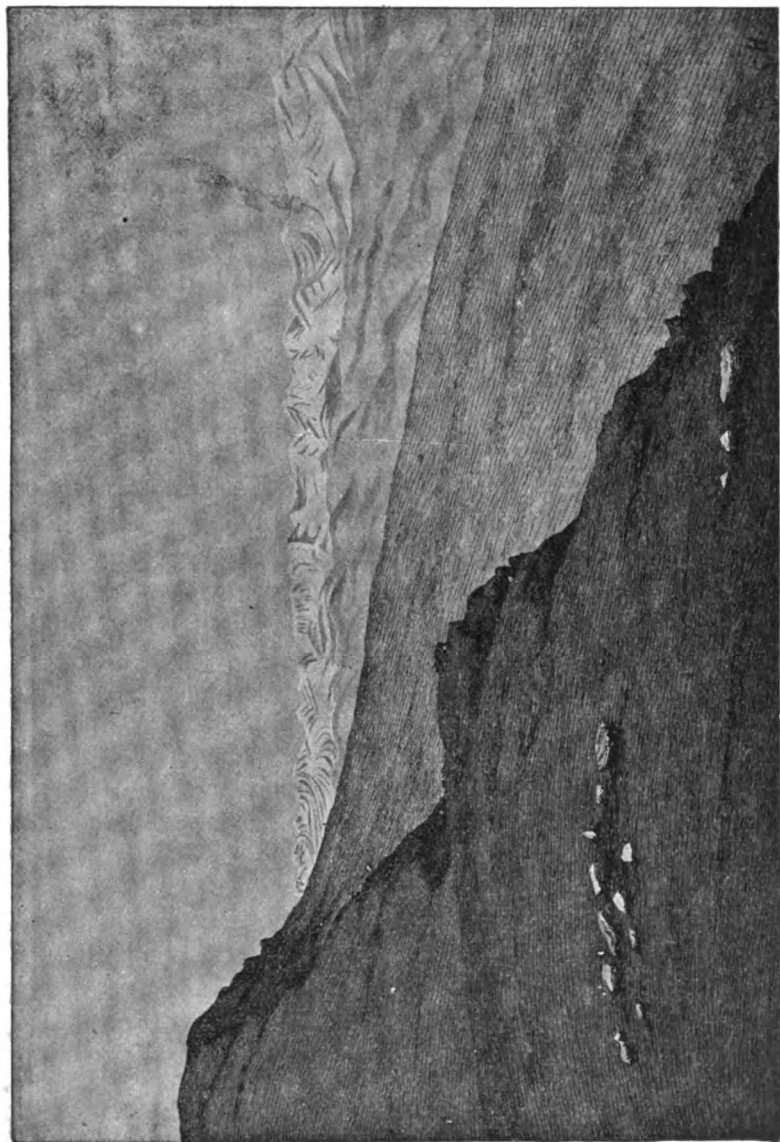
Семого серпня йшли ми довгим, важким маршем у підніжя гір зложених із лупаку і граніту. Долина звужала ся, на перехід ми мусіли входити чим раз більше стрімкою стіною. Та проте наші зв'їрята пняли ся, як слід, під гору, не треба було навіть здоймати із них тягарів. Перейшовши крізь перехід, побачили ми нечайно гарного дикого осла, що втікав хутко, як вітер, але від часу до часу спинював ся й приглядав ся нам цікаво. Коли почали западати сумерки, ми розложили ся табором близько ріки Кара-муран. Рістні ані стебеліянки до тої міри, що ми мусіли

нагодувати зв'язати кукурудзою й ячменем. Усі, крім мене, жалували ся на біль і шум у голові, а найбільше страдав Іслям Баї і Фонт Ші.

В ранці схопив ся могутній вихор, що миттю перевернув мій намет, не зробивши мені, на щасте, більшої шкоди. Пять Тагликів, між ними й їх аксакаль, одержали заплату, й вернули домів, раді, що не потребують товаришити нам далі. У супротивленню до енергічно вирізьблених і вижолоблених поперечних долин, розширюєть ся долина Кара-мурану д' гори. Дно долини вкриває столочене г루зе, дуже вигідне до маршу. Ніде не побачиш дороги, ані сліду людської прияви. Ся долина — се рід переходової околиці, яку я запримітив уже в Памірі поміж поясом внішнім, а поясом без відпливових височин. Спливають ся в ній мнші малі поперечні долини, час до часу виляють ся із них велитній сніжний ланцюх гір Арка-таї. Годі уявити собі країну більше бездушну, більше опустілу. Навіть дикі осли не шукають тут паші, тільки шмарагдова ящірка бігає проворно посеред скель. Перед полуднем падав сніг, а західній вітер сипав туманами куряви й піску. Із горішньої части долини ми звернули ся до полудня. Перед нами стріляли горі самітні гори із чорного пісківця, що творили неначе велитні ворота. З далека виглядали тут скелі як малі червоні шестистінники, що росли в міру, як ми наближали ся.

Вихор дув без перестанку, а з полудня перемінив ся в сніговий буран. Я ледви зміг іти слідами інших, нарешті побачив білі намети, розбиті нашою караваною. Ми були тепер на висоті 4.739 метрів. Мої люди мерзли, а у вечері настала суперечка поміж рештою Тагликів, хто має йти з нами далі. Всі хотіли вертати домів, негостинна околиця ділала на них непривітно. Другої днини температура впала до -7° , чорнило в каламарі замерзло до чиста. Була се проте справжня зима в початках серпня! Мій приятель Фонт Ші мав дуже поганий вигляд. Він жалував ся без ушину на біль голови, безсонність, не міг також нічого їсти. Сеї ночі не утік мені ніхто, а каравана помашерувала далі у давньому порядку. Земля ставала така м'яка, що підкови застрягали у неї раз по разу. На заході ми відкрили невелике озеро, що було, як здаєть ся, одним із жерел ріки Кара-муран. Вода його була трохи солона.

Тому, що головний ланцюх гір Арка-таї виступав перед нами усе на полудни, ми признали найрозумнішою річю завернути в сю сторону, перейти гори і дістати ся на Тибетанську

Ланцюх гір Арка-таґ (стр. 10).

височину. По дорозі зачало нам не доставати води. Люди вивертали діру в землі, але вода діставала ся на поверхню з великим трудом.

Під датою 10 серпня я знаходжу у своєму подорожньому дневнику ось таку записку: „Фоні Ші терпить страшно на шалені болі голови. А що кожної днини почував себе що раз гірше, я рішив ся відслати його домів. Іслям побоював ся також, що Китаєць умре, наколи піде з нами далі, і що його недуга приневолить нас спинити ся довше на одному місці, що могло би покінчити ся для нас усіх болюче. Але якжеж мені було полишати ся тепер без сего Китайця? Йти до Китаю без товмача, було би що найменше немила річ. На щасте я присвоїв собі вже найважнійші слова, а решти довчу ся, як буде треба, сам. У загалі прийаттє сього товмача показало ся для мене недобрим інтересом. Не тільки, що я дав йому на задаток тримісячну платню з гори, але мусів іще тепер заплатити кошти подорожі, дати коня й поживу. Я не міг також пустити його самого без товариства скількох людей на випадок, якби занеміг у дорозі. Перед відїздом попрощав ся зо мною Фоні Ші сердечно, задумуючи відпочити якийсь час у Далай-Кургані. Горді мрії молодого Китайця прпснули як мільяна банька. Він мрїв, що приїде зо мною до Пекіну, побачить столицю легендарного цїсаря, одержить при моїй підмозі корисну посаду...“.

В ночі упав обильний сніг і земля була ще вогка, коли ми зїздили у низ долини, що розширювала ся у хвилясту високорівню. При її устю підносила ся прегарна громада гір з плоскими стїжками. Стїжки складали ся з червоного пісківця, а їх верхки вкривала чорна верства туфу. Туф мав у собі баньки, був дїрчастий, як губка і ударений молотком, віддавав ся звуком. Оригінальні гори в чорній шапці ясніли кілька годин своєю багрою. Зрештою земля була часто-густо цілком рівна, ми були протє на справжній високорівні. Повітре було чисте, каравана виглядала перед нами як дрібна точка. Нечайно ударив у наші очи вижиданий вид. У долині росли зелені верби, нужденні, що правда, але для виголднілих звірят дуже пожадані. З подивом я запримітив, що каравана, не зважаючи на се, йшла далі. По хвилі показало ся, що саджавка між вербами мала солону воду, а рістня була така скуна, що не варто було попасати.

Другої днини занедужало трєх людей, що просили, аби дозволити їм відпочити одну днину. Я пристав на се радо, тим більше, що звїрята були висилені шестидневим походом. Число

недужих зросло протягом дня. Всі жалували ся на біль голови, навіть Іслям ляг і стогнав із болю, а се пригноблювало нас усіх. Погода була незавидна: небо вкрило ся хмарами, сніг падав із малими перервами цілу днину. Я не міг іти на прогульку, тому запер ся у наметі і викінчував залеглі роботи. Люди забили одну вівцю. Хоч нас було стільки, вистало мяса на довго, бо гірська недуга відбирає апетит. Різнородність страв була зрештою не велика, а їда нарешті остогидла мені до тої міри, що я з певного рода жахом дожидав обідньої пори і був радий, коли міг уже закурити люльочку. Зрештою я почував себе дуже добре: висота 4.968 метрів не дошкулила мені ні раз. Фізичне висилення і довга студія спричинили у мене, що правда, брак віддику і битте серця, але болі голови, які нереслідували мене в перших днях, устали цілком.

Рано 12. серпня шумів уже малий поточок з каламутною водою по долині. Витворив його вчорашній сніг. Терен отвирав ся ід сходуви, тож ми виправили ся в сьому напрямі. По обох боках зарисовували ся останні кінчини гір, а по заду яснів велитній гірський ланцюх із своїми сніговими полями. Хоч ми йшли все до вершка, який підносив ся з гір Арка-таї, він не наближав ся до нас ні дрібки. Після 29 вільометрового маршу, розложили ми намет над більшим потоком, якого береги вкривали досить можливі пасовища. Ми полишили ся на сьому місці два дні задля дуже сумної причини. Зразу старали ся люди вмотивити в мене, що зьвірята потребують відпочинку, але показало ся опісля, що се Іслям заненав тяжко на здоровлю. Гожий сей чоловік бояв ся, що я буду мусіти спинити ся для него одну днину і попросив товаришів о сей викрут. Він занеміг на сильну трястю, битте серця і біль голови і не хотів вірити, що се гірська недуга, бо плював кровю і заненав цілком на силах. На разі я дав йому хініни й морфіни і він спав після того кілька годни. Та проте було з ним дуже погано. Я не припускав до себе думки, щоби я мав його як раз потеряти, його, що перебув зо мною всі найбільші небезпеки, не цурав ся найбільшої праці і був мені справжньою підпорою. Він усе збирав каравану, старав ся про довірених людей, скуповував поживу і стеріг усього. Десять інших не вспіло би заступити мені його. А тепер він лежить повалений недугою, як колода, стогне, як би конав.

Після того, як ми увійшли до північного Тибету, валять ся на нас що раз нові перепони. Наш табір має вигляд шпиталю,

а годі йти з інвалідами. Неумолима дійсність приковує мене до місця. Нема іншого виходу, як або лишити недужих під опікою інших, або — вернути. Я здогаю ся увесь на думку про другу евентуальнісуь. Я мушу доконче розслідити незнані височини, що лежать на полудни від насма гір Арка-таї. Недуга Ісляма, сама собою не добра, була тим гірша у наслідках, що відобрала відвагу й иншим слугам. Просто чують подув смерти у таборі. Тільки мій спокій додає їм надії. Радіють, коли я прийду навідати ся до недужого в наметі і розмовляють радо про вигляди на будуче. Зрештою відзивають ся мало коли, веселі співи замовкли цілком.

Протягом дня я вислав людей на розвіди. Вони найшли в полуднево-східній стороні велику долину. Парпі думав, що після 15 днів знайдемо добрі пасовиска. Докола нас була трава така погана й гірка, що коні їли її лише з голоду. Тому то треба було йти далі, бо инакше могли й коні позанемагати. Два з них були вже слабі, не їли нічого й лежали цілу днину без руху.

Але не треба тратити надії. Адже ми маємо з собою ще наші на 30 днів а поживи на півтретя місяця. У вечері я дав Іслямови новий порошок морфіни, потім він спав спокійно й проснув ся другої днини багато здоровіший. Міг навіть звісти трохи хліба й випити чай, а опісля встав і проходив ся хвилину. Погода була погана. В полудне й попоудни падав сильний дощ і обильний град.

Що вечера маємо велику потіху із верблюдів, що точно із заходом сонця вертають незвичайно поважно, як боги, до наметів по свою звичайну порцію кукурудзи.

* * *

Іслямови полегшало 15. серпня на стільки, що ми могли вирушити о звичайній порі. Із зьвірят згиб нам один кінь, на жаль, не останній. Небозвід укрили легкі облаки, що звисали над землею. Долина ставала раз у раз вузша й коротша. Коло полудня зачали громадити ся на заході густі хмари, що посували ся перед себе страшно швидко і темніли раз у раз більше. Після хвилини вчули ми сильний свист і шум. Із заходу повів вітер, і викинув із себе із незвичайною силою град, що почав сікти долину й гори. Нараз настала чорна пітьма, зараз таки

при наших ухах задунав приголомшуючий грім, хоч ми не виділи блискавки. Околиця розплила ся у мраці. Невеличкі зернята граду били так сильно, що чуло ся їх крізь кожух і шапку. Коні полошили ся від сих незаслужених ударів і треба було станути. Кілька хвилин перемінило соняшній розкішний краєвид у підбігунову околицю із крейдяно-білою землею. Добру хвилину не знали ми, що діяти, а навіть не могли ні до чого забирати ся. Коли переминула найбільша заметільниця, ми повсідали з коний і розложили хутко намети.

Другої днини вибрали ся ми рано, при студеному і вітряному повітрі, а небі вкритому хмарами. Не без труду перейшли ми високе русло ріки і пішли сугорбоватим тереном. Долину замикали все ще гірські ланцюхи. Поволі ми правцювали до північного сходу. В часі подорожи не минула нас звісно метелиця, до якої ми привикли вповні. У мраці дійшли ми до вододілля. Ставало нам раз у раз яснійше, що гори Арка-таґ складають ся в сій околиці в цілої системи рівнобіжних ланцюхів, убогих на догідні поперечні долини. З великим трудом відістали ся ми також на один із переходів, що лежав імовірно в головному пасмі Арка-таґу.

На вершку окружили нас хмари, град, сніг і непроглядна ирака. Ми не бачили просто, куди звернути ся, тому рішили ся переночувати в сьому місці на висоті 5,233 метрів. Розтаборили ся ми зараз таки. Студінь і найменше висilenне приводили нас до биття серця і браку віддиху. Вітер пронизував усе, град сік немилосерно. З полудня прояснило ся небо о стільки, що ми побачили перед собою дальші ланцюхи гір, справжній хаос хребтів і вершків чорних, червоних, зелених, снігових. Море гір заслонили перед нами знов боввани хмар. Почало гриміти, земля дрожала від потрясення, хмари прошибали засліплючі блискавки. На верблюди й осли ми мусіли довго ждати сего вечера. Я мусів навіть вислати людей, аби їх відшукали. Вернули з ними із сумерком.

Ніч була тиха, але студена. Я розігрів ся ледви в ліжку, вистеленім із кожухів. В ранці не стало нам палива, тож я мусів вдоводити ся какаовим напоєм приладженим на студеній воді, який був би знаменитий на гарячій пустині, але тут показав ся доволі холодний. Ми пересвідчили ся, що верблюди й осли вернули раннім ранком тою самою дорогою, яку ми зробили вчера. Та проте я виправив ся з Тагликом Ешіром Мірзою в напрямі, у якому я вже передше казав іти своїм людям,

а Іслям мав допильнувати, аби каравана з останніми верблюдами не заблукала ся. Після години їзди я віднайшов сліди ослів і верблюдів, що обійшли гору докола її підніжя. Я запримітив також, що Таглики пігнали далі верблюди в противному напрямі, але приймаючи, що вони незабаром побачать свою помилку, поїхав я далі ід сходови. При чотирнадцятому кільометрі дороги я побачив, як наші осли пасли ся на тарасоватому узгір'ю над берегом хрустальної ріки. Пишна паша і примусовий піст минулої днини приневодили нас відпочивати цілу днину. Коли нарешті Таглики вернули із верблюдами, пізнав один із них місце, де розтаборив ся був минулого року Літгледаль. Він прийшов у сї околиці із півночи і перебував тут кілька днів, шукаючи переходу крізь гори Арка-таї. Сей Таглик обіцяв перевести мене сим переходом, що його найшов Літгледаль.

Ріки західньої і східньої подовжної долини сполучують ся разом і перебивають ся чарівною скельною брамою крізь північний гірський ланцюх. Сполучена ріка пливе быстро, шумить і гуде по стоках. Скількість води переминяеть ся безнастанно протягом дня, у вечері стан води був найвисший, у ранці найнищий. Безпосередно після заходу сонця постуденіло, температура обнизилася до скількох степенів понизше нулі.

Того вечера я заключив нову умову із Тагликами. Трех із них дістало за плату за той час, що були у мене і могли вернути домів, двох мало товаришити мені до Арка-таї, а решта, як також слуги із східнього й західнього Туркестану обіцяли йти в караваною аж до заселених місць, де вони не були. Таглики, що мали полишити ся ще в службі, просили мене щоби я виплатив їм половину належитости, а я пристав на се без вагання. Кількох із туркестанських слуг, що мали родини в Хотані і Керія, послали своїм найблизшим значнійші грошеві суми із грошей, які дістали від мене, а послали їх тими трема вертаючими домів Тагликами. Для безпеки мали сї останні дати їм письменний квіт на те, що відобрали гроші і зобов'язати ся на письмі віддати їх після адреси. Полагодивши всі інтереси, ми полягали спати. Таглики спали, як звичайно, під голим небом під захороною валу, збудованого з міхів із поживою, сідел і інших річий.

Другої днини запримітили слуги на немале своє здивування, що всі Таглики з винятком мого секретаря, Еміра Мірзи, утекли. Іслям збудив мене сейчас і повідомив мене про все. Ми зробили военну нараду. Таглики втекли імовірно о півночи, коли

мої люди позасипляли твердо, в надії, що утечуть перед погоною, маючи за собою велику віддаль. Вони знали також, що для нас кождий день має велику вартість. При ревізії показало ся, що не доставало нам 10 ослів, 2 коний і великої скількості провіантів, як хліба, муки і рижу. А найгірше те, що Таглики забрали платню наперед і гроші моїх людей і не дали їм ніякого квіта. Утечу мусіли уложити собі задалегідь і з хитрого вираховання просили о можливо найвисшій задаток. Дивувало нас усіх, що вони втекли так тихо. Кількох людей чуло, що правда, як о півночи брехали собаки скажено, але думали, що пси брешуть на верблюдів, що блукали ся не раз по ночі, як сновиди.

Але ми не так легко дали себе обманити. Я розслідив найближше окруженне табору, аби по слідах розпізнати, куди повтікали збігці. Показало ся, що пішли вони відділами у ріжних напрямх до одної точки у стіп північного ланцюха гір, аби звести нас відразу в доброї дороги. Кількох злодіїв ішло пішки, два їхали на конях, інші на ослах. Осли були дуже вислені, тож ми додумували ся, що каравана не зможе посувати ся дуже швидко. Я приказав здоганяти збігців і привести їх за всяку ціну до табору. Вони обманили нас нікчемно, заслужили проте на сувору кару. Три мої люди, уружені у стрільби й револьвери, сіли на найліпші коні й пустили ся гальопом у погоню. Якби збігці не хотіли вернути, вони мали вистрілити кілька разів; але я наказав їм як найострійше ранили когонебудь.

Не остало нам тепер нічо иншого як ждати терпеливо. Минув день, а мої люди не вернули. Я почав побоювати ся, чи не заблудили, бо настала би гірша колотнеча від попередної. Врешті другої днини вернули у вечері і розповіли мені про вислід своєї погоні. Цілу днину аж до пізного вечера їхали без упину слідами збігців. О півночи побачили перед собою ватру, а докола неї кількох Тагликів. Коні й осли пасли ся оподалік. По людях і конях можна було півнати велике висленнє. Коли Парпі із товаришами зблизив ся до ватри, схопили ся Таглики в місьць і розлетіли ся життю на всі сторони. Парпі погонив за ними, стрілив для постраху і загрозив, що вистріляє їх усіх, як не вернуть зараз таки. Тоді то кинули ся Таглики на землю й просили о ласку. Зв'язано їм руки, а Парпі відобрав від них усї гроші. Після кількогодянного відпочинку зачав ся поворот. Тільки трех Тагликів, яких я увільнив із служби, пустили

свобідно. Провідник збігців, сороклітній Тагдик, той, що спричинив утечу, мусів іти цілу дорогу пішки із звязаними з заду, як у злодія, руками.

Після 10-тої години в ночі прийшли повязані збігці до табору під сторожею могого слуги. Всього, що вони одержали, вручено мені назад. Крім того вони вкрали мені дві цінні днині, яких втрата не дала ся направити. Проводатора приведено до могого намету, а решта устала ся півколом перед ним. Я сказав йому, що він є злодій і що погано було би з ним, як би захопив його у свої руки китайський амбан. Але аби він і його товариші не думали, що можна обманювати Європейця безкарно, вираховано йому 12 буків, хоч мої слуги допоминали ся, аби його обити як слід! Засуд говорив еще, що злодії можуть направити свою опінію добрим поведенням і що я так довго веду їх вязати на ніч, доки не покажуть ся гідніші могого довіря. Крім сего мали вони йти з нами так довго, доки нам сподобасть ся, а кінцеву заплату я зробив зависимою від їх поведення у будучині.

Сцену суду варто було відмалювати. Тагдики стояли позавивані у кожухи у понурій мовчанці перед наметом, а місяць кидав на них своє бліде світло. Мусіти карати їх не могло се бути для мене приємне, але на кару заслужили, а півнійше показало ся, що вона вийшла їм на здоровле, бо поводили ся бездоганно. Зьвірята й люди були, розумієть ся, по втечі і по погоні цілком висилені, тож ми мусіли пожертвувати для них еще одну днину, вже третю з черги. Після обіда падав сніг, а у вечері було всео ним засипане. Обильність снігових верств задержала теплоту в наметі і спинила провів. І тільки 22. серпня устала метелиця і ми могли зачинати рухати ся.

Сей марш наш був дуже короткий. Ми зробили всього на всього 3 кілометри. Тепер хотіли ми попасти зьвірята в останньому місці, де могла ще бути для них пожива. І сьогодні зачало мести градом від самого полудня. Вітер є наш найбільший ворог. Появляєть ся день-у-день із градом і віє до вечера, часто навіть по ночі. Студить усе, продираєть ся до намету, а як я лягаю до ліжка, здаєть ся мені, що постіль є з леду.

Йшло мені тепер про се, аби перейти крізь перехід, що його відкрив Лігтледаль. Тож ми вибрали ся другої днини долиною ід полудневою сходою. Здалека видніє вже перехід в горах Арка-таї. Але коли я переходив крізь другорядне гірське сідло, що лежало на північ від переходу, побачив я зди-

вованій, що сліди каравани, яка йшла звичайно перед нами, звертали на північ до поперечної долини.

Очевидно каравана зблукала ся, але була вже за далеко, аби почути наші накликування. Ми мусіли проте йти слідом наших попередників і дігнали їх у хвилі, коли вони, як раз, мали вертати. Увійшовши 22 кілометри дороги розложили ся ми табором при устю побічної долини. Рістні ми не найшли тут ніде, з виїмкою малих червоних цвіток, що росли між камінем. Настав вечір, виїмково гарний, повітре було цілком чисте. Сніг і хмари купали ся в потоках місячного сьвітла. Коли наблизилася звичайна година годовання коний і ослів, зачали зьвірата іржати і тупати ногами. Утихомирили ся тільки тоді, як їм завішено на шиї бажані міхи з кукурудзою.

На горах панує гробова тишина. Одиноким голосом, що доходить до уха, є металічний плюскіт води в потічку. Але й потік користаєть ся догідною порою, бо по причині сильної студенї мерзне і його журкіт утихає поволі.

III.

Перше озеро солоне. — Дикий осел і дикий як.

Гори Арка-таґ перейшли ми 24. серпня. Але показало ся, що перехід, яким ми ішли, не був той, що ним ішов Літтледаль. Імовірно є крізь ланцюх гір у багатьох місцях переходи. Ріжниця у висоті поміж переходом а горами є невелика. Вид із переходу є доволі ровлогий. На сході й заході обмежують його останні кінчини гір. По заду простягаєть ся від одного кінця овиду до другого велитній ланцюх гір. На полудневому заході видніє мале озеро, що збирає води більшої части простору, який видно із переходу.

Маємо проте перед собою перший безвідпливовий збірник вод тибетанської височини. Позад нас остав простір, що висилає всю воду, до найвисшої на землі країни, у східній стороні цілком незваної. Земля складала ся із дуже мягкого й вогкого піску, що мучив коні. Потік, здовж якого ми йшли, загинав ся легким луком до малого озера. У стіп відокремленого гірського гнізда найшли ми трохи ростиности, якою виголоджені звірята

не погордили. Пішки зробив я прогульку на гору, звідки від-
рисував також кілька краєвидів.

Будова сеї малої гори була неменше дивовижна. Північні і східні склони складали ся із звичайного темно-зеленого лупаку. Але на верху гори уложила ся на 5 метрів груба верства чорного туфу із подовжними, в часті білим мінералом вповненими балькама. Таких відокремлених, вкритих туфом гір було видно від полудневої сторони більше.

Коли я сходив у товаристві пса із гори, заходило сонце на чистому туркусовому небі. Але ледви останній рубець сонця щез під овидом, виринула на заході грізна стіна. Вітер зачав посвистувати із щораз то більшою силою, нарешті загуділа страшна буря. Град поров із свистом повітре, налякані звів'ята перестали пасти ся. Після пяти хвилин минуло все. Буря полетіла далі, настала тишина, небо заіскрило ся нечисленими зорями.

Дня 25. серпня ми йшли цілих три години по рівному ґрунті, перейшовши три потоки, що плили із ледівців. Найблизший з черги потік плив ід сходови; ми минули проте вододілле, не запримитивши сего навіть. Перед нами простягало ся нерівномірно збудоване озеро, довге на кілька кілометрів. Вдирало ся воно в сушу кількома заливами. До сих заливів впливають усі доохресні потоки. Був се проте новий із черги безвідпливовий збірник, тож ми зачали додумувати ся із великою імовірністю, що ціла околиця на сході поміж Арка-тагом а полудневим ланцюгом гір складаєть ся з цілого ряду відокремлених просторів на взір дотеперішніх.

Ми пішли далі у східньому напрямі, а протягом маршу надібали нераз пасовиска вкриті скупою травою. У чарівній долині пас ся над рікою дикий як, перший, що ми його бачили. Ріка завертала тут раптом ід сходови й полудневи, окружаючи громаду гір із стрімкими склониами. Вийшовши на шпиль, не знали ми, яку вибрати дорогу; із відусіль окружає нас справжній лабіринт гір і горбків, а поміж ними вють ся потоки на всі сторони. Потоки сполучували ся нарешті в одну, велику ріку, що плила глибоким руслом ід південному заходови. А що ми привикли у східньому Туркестані до того, що всі води плили в одному напрямі, то є до озера Льоп-нор, проте дивувала нас дуже ся нерівномірність тибетанських рік. І хоч ми не могли означити точно напрямю бігу згаданої ріки, ми вирушили із цілим супокосм ід полудневному сходови. Нарешті ми

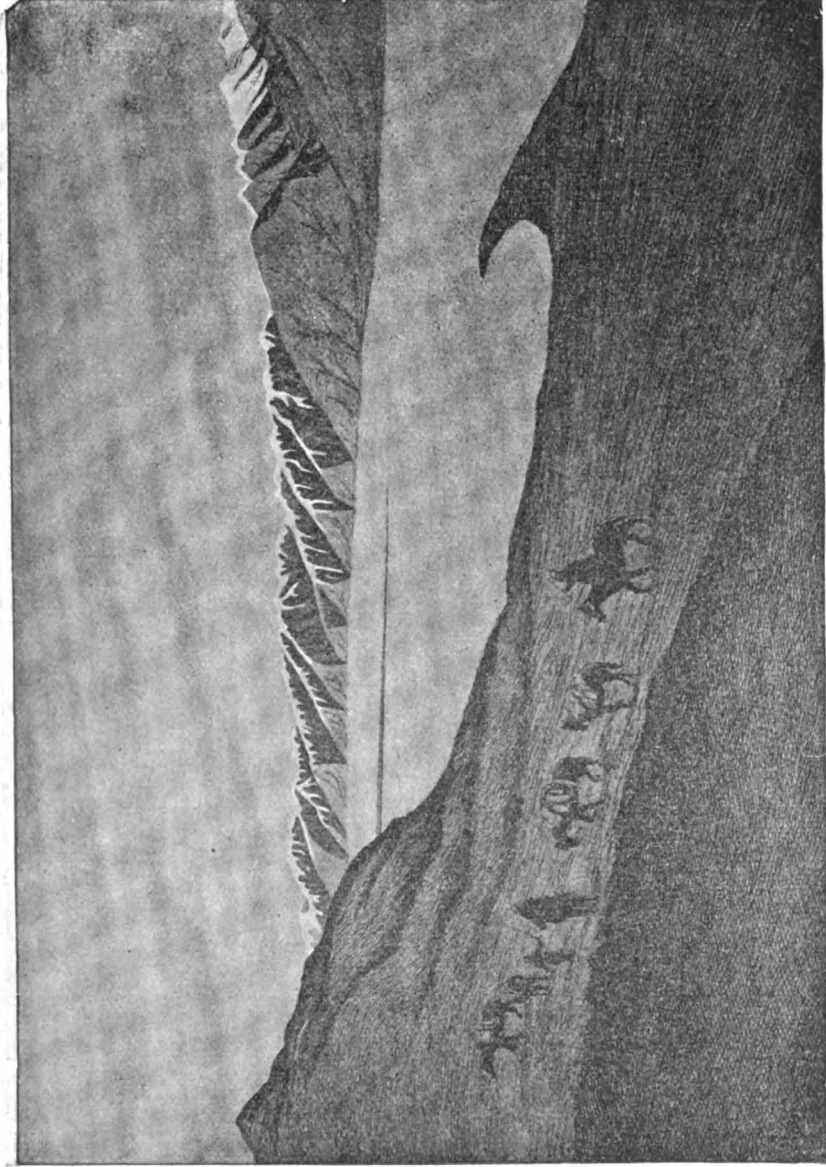
вдерли ся на шпиль нової гори, звідки розпростер ся перед нашими очима прегарний вид.

По другій стороні опусkali ся склони гір стрімко до безміри розлогого озера. Його води виликували чарівною шмарagdовою краскою. На полудни простягали ся ще три інші малі озера, поміж якими земля була мокра й піскова.

Я дав приказ Ісламови, аби пересьвідчив ся, йдучи здовж берега озера ід сходови, чи туди перейде каравана. Після якогось часу він вернув із звісткою, що се дасть ся перевести без перепоп. Наслідком просьб моїх людей я пристав на цілодневий відпочинок. З полудня змінилася погода й не дозволила робити прогульку. Дощ лив, як із цебра, аж до сумерку. Околицю застелила осіння мрака, береги озера стали невидні. Таглики, що пробували вже раз утікати, спали від тепер усе із повязаними руками, бо ми бояли ся, чи вони не забажають ізнов увільнитися від нашого товариства. Їх провідник благав нас, аби ми дозволили йому вернути домів, а що я тепер не потребував його помочи, я згодив ся на сю просьбу. Я побоював ся тільки, чи він зможе відбути таку далеку дорогу, але він відповів мені, що відвідає знайомих, що шукають золота на північному склоні гір Арка-таї. На превелику його радість, я дав йому велику скількість хліба й муки і виплатив належну платню. Останні Таглики заявили, що підуть із нами аж до Заїдаму. Їх поведення було в останніх днях бездоганне, тож я дозволив їм спати в ночі не вязаними.

Озеро, здовж якого ми йшли сьогодні, мало воду солону, о температурі 6° (в повітрі було рівночасно 15°). Його форма була видовжена й вузка, місцями були невеличкі острівці, із болотяним берегом. Озеро звужало ся в залив, якого води замулювала червонова намуда ріки. Над лівим берегом підносять ся мягкі горбки із глини, земля є мокра, а наші обладовані звіврята посувають ся з бідою наперед. Дикі осли надибали ми раз у раз частійше, але у такій значній віддалі, що не було бесіди проте, аби їх стріляти. Іншої думки був, що правда, Йольдаш. Для него була се велика радість гонити за тими звіврятами, а хоч він вертав згонений, із вивішеним язиком, повторював свою погоню за кожним разом.

Комічне було його поведення, як він побачив дикі осли. Нашурював уха й дивив ся хвилину на них розіскреними очима, не рухаючи ся з місця. Потім підкрадав ся до них поволі і гонив нарешті, як стріла.

По другій стороні опускали ся смони гір отрімко до без міри розлогого озера (стр. 20).

Коли ми прийшли на місце відпочинку, пса не було. Зразу я думав, що він змучився і верне з верблюдами, але й верблюда вернули без Йольдаша. Мої люди бачили його в останнє, як іщез за горою в погоні за ослами. Я побоював ся, чи він, загнавши ся за далеко, не згубив сліду каравани й чи не заблукав ся. Я вислав одного чоловіка за ним, але він вернув із нічим.

Настав вечір. Після праці я ляг спати і мушу признати ся, що відчув недостачу вірного товариша. Над раном щось мене пробудило і якеж було мое счудування, коли я побачив перед собою Йольдаша, що вимахував хвостом і скавулів із радощів. Він був такий обезсиленний, що не хотів нічого їсти і вітхаючи в полекші кинув ся на ліжку.

Дня 28. серпня ми мали цілком рівний терен, в околиці не бракувало пасовиськ, а дикі осли появляли ся навіть у малих чередах. Один із них, гарне, буре звівря, біг перед нами із задертим хвостом цілих дві години, все у примірній віддалі. Спинивши ся, обертав ся, дивив ся на нас хвилину й добував із себе характерний, храпливий голос. Коли ми наближали ся за надто, він біг ізнов. Один із наших великих псів почав гонити його. Але осел замість налякати ся, спинив ся, коли побачив пса. Пес також станув, не знаючи, що робити. Очевидно розбавило се осла, бо набрав відваги й пустив ся просто на пса. Сей утік соромно із підвиненим під себе хвостом до каравани.

Зараз із полудня надтягла буря, сполучена з градом. Появляєть ся вона день у день із такою точністю в часі, якби після рівномірно йдучого годинника.

Нарешті ми звернули на бік ід полудневному сходови, ід зеленим, принадним горбкам, і тут найшли ми мале озеро з водою не дуже солоною, але за те несмачною. Ми розложили ся табором; Іслям пішов на лови, але вернув із порожніми руками. Вечір був спокійний, ніякий голос не долітав до нашого уха. Ми були самі в сій пустині.

*

*

*

Дня 29. серпня виправили ся ми крізь горбки, що окружали озеро на сході і крізь ріку на широку долину із твердою почвою. Тут здбали ми знов гарного дикого осла, що, замість утікати, спинив ся насторчучи уха й роздуваючи нідри. Іслям

покористався рідкою нагодою, стрілив кілька разів і поцідив зьвіря в ногу. Осел почав утікати, а хоч як спливала із него кров, гонив зразу так хутко по долині, що мої люди не могли зрівняти ся з ним. Нарешті обезсилений упав на землю, а Іслям і Парпі звязали його зараз. Був се прегарний окая, товстий, сильний самець, імовірно сторож череди, яку ми недавно що бачили. По зубах ми пізнали, що він міг числити 9 років. У загалі нагадує дикий осел мула, а в родом переходу між конем і ослom.

Уха має довші ніж кінь, але менші ніж осячі; хвіст подібний до хвоста осла, тільки на долішньому кінці вкритий волосіню. І гриву має таку, як осел, просто найжену, із волоссям довгим на дециметр. Хребет має буро-червоний, черево біле, писок сірий, уха темніші, але у внутрі білі. Його ноги темні в горі, є чим низше яснійші, аж нарешті переходять у білу краску. Бурі очі із великою чорною зіницею є такі, як очі коня, або осла. Широка груди надає йому вигляд кремезної зьвірини. На карку є також грубі м'язи. М'язи задних ніг має сильно розвинені, придатні до швидкого бігу, ніздрі більше роздуті, як кінь. Очевидно віддихові знаряди є призначені до втягання розрідженого повітря. Тож цілком рационально ростинають Перси освоєним ослom, призначеним до двигання тягарів у горах, трохи ніздрі; досьвід навчив їх видно, що тоді віддихають зьвірята легше.

Пострілений Іслямом осел був довгий майже півтретя метра. Рана не спричиняла йому, як здасть ся, найменшого болю, він не проявляв також ні раз страху і позволяв гладити себе по писку. Коли я відрисував його і розслідив, мої люди добили його, відтак зняли обережно шкуру і розпростерли її на землі, щоб висохла.

Підчас однодневного відпочинку 30. серпня ми всі виспали ся до схочу, а наші зьвірята пасли ся на узгірях. Користуючи ся свобіднійшим часом, зробив я прогулькю до великого озера, що лежало на захід від табору. Лягуни, що сполучують ся із озером, мають у собі стільки соли, що руки липнуть від їх води. Над берегом сиділо безліч білих чайок, що їх мої люди називали „гангайтами“. Дно озера застелює дрібний пісок і грубозернисті відломи з зеленого лупаку, який ми надбували так часто. Два метри понад нинішнім станом води видно слід рубця. Але я не міг перевірити, чи він витворив ся наслідком літніх повеній, чи зробили його хвилі, які бють о беріг. Що

хвилині біють до берега сильно й високо, ми пересвідчилися самі на власні очі.

Дня 1. вересня ми йшли зразу по низькому гірському хребті, що мав тверду землю, добру дуже до маршу.

Зелений дурак щезав поволі, а його місце заняли великі відлони туфу. У віддалі появлялися малі череди антилоп, що їх Тибетанці зовуть оронтами. Вони мають довгі, тонкі роги в виді ліри. За горою ми мали знов подостатком гарної густої трави. Другої днини відкрили ми, йдучи здовж гір, свіжий ланцюх озер; але найінтереснійше було відкритте, яке вказувало, що були тут люди.

В одному місці урвав ся нараз полудневий ланцюх гір, а ту прірву, що счинила ся наслідком сего, виповнював щовбовий, вкритий снігом шпиль, крізь який, о скільки здавало ся, вів вигідний перехід. Коли ми наближали ся до гори від полудневої сторони, підїхав до мене Парпі і заявив мені, що пізнає се місце.

„Сюди йшов — мовить — Бовольо Тура (пан Бонвальот) і органський князь Генрик із своєю караваною“.

Після моїх обчислень не могло вже бути далеко до славної французької експедиції. Я мав при собі шапку Бонвальота і провірював як вайточнійше терен. Один із людей найшов кусник білого фільцу, який звичайно підкладаєть ся верблюдам під пакунки. Я показав його Парпієви, а сей впевняв мене, що такий рід фільцу вироблюють у Чарглику, куди вступали Французи по поживу. Пригадав собі, що вони розтаборили ся в сій околиці, заки минули перехід.

При чотирнайцятomu озері розложили ся ми вісімнадцятим в черги табором. Ми бачили із него цілу країну вершків і ледівців, а мої люди побоювали ся, що вони замкнуть нам дорогу. Зьвірята почували себе що раз гірше. Одного коня ми лишили, три мусіли без пакунків іти враз із ослами, один ось-ось уже конав. Анї у вечері анї в ночі не являєть ся Парпі, так, що ми почали побоювати ся про долю верблюдів. Тож ми рішили відпочивати дня третього вересня. Перед полуднем насіли мародери, але показало ся, що стратили одного коня й одного осла.

Раннім ранком доглянув Іслам Баї яка, що пас ся на проти-лежному березі озера. Узброєний стрільбою підїхав до него на коні. Вернув у полудне й похвалив ся з певного рода вну-

трішнім вдівіллєм, що як поділений двома кулями в хребет. Після обіду я поїхав туди, аби виірити і відрисувати яка. Забита звіврина мала аж до хвоста $1\frac{1}{2}$ метра довжини, волос чорної краски, хвіст прегарний, ратиці дуже сильні. У долішній щоці було 8 вистаючих сікачів, у горішній були ясна тверді, як ріг. Язик був вкритий густо роговими бородавками і служив до зривання трави, мохів і хабазя. Догадуючи ся, що околиця обильна в яки, я не казав знимати шкури, тільки заждати, доки не вполюємо гарнійшої штуки. Та проте люди відрубали топорами найліпші кусні мяса і витяли цілий язик, що смакував мені опісля дуже добре. Але мясо було ликаве і тверде.

У вечері побачили ми велитнього бика, що ходив лювом і не звертав цілком уваги на коні, що пасли ся оподалік. Іслям, запалений стрілець, якому очи зажевріли на вид легкої добичі, підікрав ся, як пантера під вітер і став стріляти до звіврати. Як упав від третьої кулі, але схопив ся миттю на ноги і кинув ся скажено на напасника. Дістав іще одну кулю, що приволила його до повороту, але й до нових зачіпок. Згинув тільки після сестої кулі. Іслям вернув із триумфом до табору і заявив, що годі подибати гарнійший оказ. Просив також, аби я позволив йому здоймити її при помочи кількох людей.

Тож другої днини ми вирушили далі. Іслям тамив дуже добре місце поміж сугорбами, де як упав вчера. Прошу ж собі уявити його і наше счудуванне, коли ми не найшли там звіврати. Іслям був такий здивований, що не міг хвилину промовити ані слова. Відтак кляв ся, що вбив яка. Тимчасом виразний слід вказував, що як, не зважаючи на багато ран, поволік ся далі, падаючи що хвилини. На всякий спосіб він не міг увійти далеко. І справді, йдучи його слідами, побачили ми по хвилині, що лежав спокійно над берегом жерела. Коли ми наблизили ся до него на 100 кроків, він відвернув ся і встав, підносячи високо голову. Іслям почастував його знов кулею, а се довело його до такої скажености, що він кинув ся на нас. Ми жуєли втікати, але що коні полошили ся, меншала віддаль поміж нами на 20 кроків. На щастє він спинив ся, водив дяко очима, сопів, підкидав піском і рогами пісок до гори наче жмару і бив докола себе хвостом. На 30 кроків дістав новий стріл, що після него обернув ся кілька разів у колісце. Йольдаш кинув ся на него, але втік миттю, коли розюшений бик похилив долі роги і почав гонити за ним. Десята куля ударила його в ногу, а одинайцята положила край його страданням. Упав на правий бік,

Уставивши звіря в природній позиції, я відрисував його.
Був се чудовий оказ! (стр. 25).

хотів підвести ся, але се не пощастило йому; він згинув без смертельних судорогів.

Уставивши зьвіря в природній позиції, я відрисував його. Був се чудовий оказ. Передні зуби стерті аж до ясен, свідчили про високий вік. Один із наших Тагликів, що брав участь в численних довах на яків, обчислював його вік на 20 років.

Кожух мав прегарний. Однак густий звисав куддами по обох боках, забезпечуючи зьвіря достаточо від найлютіїших морозів. Шерсть мала чорну краску, тільки на боках переходила при певному освітленні у відтінъ темно-буру. Язик мав дуже острі, рогово-тверді бородавки. Неввичайно сильні роги є страшним оружжем по причині заострених кінців. Хвіст забитого зьвіряти був величезний, ратиці сильно розвинені. Легко зрозуміти, скільки важить таке зьвіря. Само тільки піднесенне голови стояло нас чимало труду, а чотирох людей ледви встило примістити зняту шкуру на верблюді.

Справді дивна річ, як може така велика зьвірина вигодувати ся скупюю пашою тибетанських височин, пашою гіркою і твердою, що її наші підводові зьвірята їли тільки в конечности. Гонений як утікає хутко, із звішеним хвостом і похнюпленою головою. Хоч його біг важкий, він робить великі кроки. А крім сего не бракувало йому ніколи віддиху, що може легко приклучити ся його напасникам супроти розрідженого повітря. Таглики оповідали, що в Черчені, Чарглику й Ачані є стрільці, що живуть виключно із ловів на яки. Звичайно вибирають ся на них у двох, щоби в разі потреби підпомагати себе взаїмно. Мають вони стріляти так зручно, що кладуть часто-густо яка трупом після першого стрілу, зверненого в серце. Стріляють із віддалі 60 кроків. Стрід в околиці заду забиває звірину після двох або трех днів. Не велика користь із мірення в голову, бо куля не в силі пробити кости. Поцілений кулею в чоло потрясає тільки як головою, порскаючи. Хоч се варварство — стріла вмірений у ногу, має ту прикмету, що позволяє стрільцеві прийти до другого стрілу, або легко втікти, коли звіря починає гонити.

Стрільби, що ними користають ся Таглики, вироблюють у містах Східнього Туркестану. Є се довгі, важкі стрільби, що їх набиваєть ся з переду, із скалками й вильцями до підпирання. Із ружжем на рамени повзають стрільці по землі, ховаючи ся у найменших нерівностях землі. Наблизивши ся до зьвіряти на віддаль стрілу, опирають стрільбу на вильці і ширять холодно-кровно, заки стрілять.

Коли звірина впаде, здирають із неї зараз шкіру і крають її на три часті. Хребетня часть дає найліпшу шкіру, що її уживають на сідла, ремені, бичівна і на ліпші чоботи. Шкіра від сторони черева є трохи гірша, а шкіри із ніг уживають на виріб т. зв. чуруків, або мягких чобіт, що їх носять звичайно Таглики. Хвіст іде на жертву до мазару. У згаданих висше містах закупають купці з Хотану шкіри, що їх цінять досить високо по причині великої витревалости. За шкуру старого бика дістає стрілець коло 9 рублів. Не порізані в кусні шкури є такі важкі, що один осел не в силі їх двигнути. Таглики уважають лови на яків небезпечним ремеслом, тож ходять на них гуртом. Прошу тільки уявити собі судьбу стрільця, коли звірина розюшена кидаєть ся на него, а він не має коли набити в друге стрільбу, або ратувати ся в пору утечею. Коли дістанеть ся під велитній тягар тіла і гострі роги яка, він мусить згинуті без сумніву.

Стільки можу сказати про царя звірів, що живуть у пустинях Тибету, на основі власних досвідів. Він викликає подив не тільки своєю імпозантною поставою, але й тому, що є одним із усіх смертних ств., що бореть ся успішно проти впливу звісних височин терену, найлютійшого клімату й найсильніших заметільниць. Дикий як є рівнодушний на все те, ба, навіть вдоволений, коли град перетріпає йому шкуру, вкриту грубим волосом. Він пасеть ся також преспокійно, коли його сніговиця опіве в білі хмари. Одно тільки сонце не до вподоби йому. Коли є за велика спека, він купаєть ся у найближшому потоці, або йде в гори до ледівців і холодних нив вічного снігу. Тут качаєть ся до схочу в дрібнім, як курява, снігу а навіть лягає там відпочивати.

IV.

Найвисша гірська країна на землі.

Ми розложили ся девятнадцятим із черги табором. Видно із него на полудневий схід велитній верх, вкритий у двох третинах своєї зглядної висоти плащем снігових піль. Ся гора, що переходить своїми шпилями цілу околицю і що її видно з далека наче смолоскип, дістала назву гори короля Оскара. На схід від табору простягало ся велике озеро; його води були дуже

солоні, ясніли прегарними красками, а на його поверхні плавала безліч мев. Отара яків ішла нашим слідом з години, але не наближала ся на віддаль стрілу. Я дивувався, що досі ми не бачили кістяків із яків, хоч сих звірят є тут чимало. Тільки над берегом озера я заприштів два черепи і вибілілі, зморшавілі кости. Видно, яки, передчуваючи близьку смерть ідуть в неприступні околиці.

Цілий вечір кружляли докола нашого табору 4 дикі осли, здивовані очевидно його мешканцями. Бігали так проворно і легко, що ми не могли доволі надивити ся на них.

День 10. вересня повів нас крізь рівнину, повну вибоїв, перерізану потоком, що ділив ся на кілька рамен. Похід наш не був довгий по причині сніговиці і граду і треба було знов відпочивати. Сьогодні я провірив скількість поживи у скрині і пересвідчив ся, що на будуче мусимо щадити. Муки, хліба й чаю могло стати нам еще на місяць, але нас було одинацять, а годі передвидіти, як далеко було до найблизших людських осель. Із овець мали ми тільки одну штуку, а в найгіршому разі можна було жити мясом яків. Півтора місяця минуло від хвилі, коли ми покинули заселені околиці, тож усі були спрагнені виду людей. Протягом дня годі забрати ся до якоїнебудь роботи. Завинений у шубу сидів я у наметі на ліжку й рисував або читав. Пальці синіли й ціпеніли від студени, а коли принесено чай, я огрівав із розкошію руки над бляшаним кітлом. Тільки після обіду відчував я кілька годин тепло, доки безупинний вітер не зморозив мені тіла на ново.

Околиця є мертва й понура, тільки чайки скигають над озером; з інших голосів природи чути тільки вите вихру, свист зернистого збитого снігу і одноманітні удари хвилі о беріг. Одні з моїх людей сплять у наметі, інші сидять коло огня піддержуваного сухим гноєм диких яків. Ніч є для мене незвичайно пожадана. В обіймах сну наближаю ся до сих гарних околиць, за якими тужу кожної днини що раз сильнійше. Але до Пекіну ще далеко. Я мушу дійти там, а коли вже раз дістану ся до столиці Китаю, то так, як би я був уже дома.

Другої днини випогодило ся в полудне, але температура не підносила ся ні раз повисше — 11°. Цілу днину йшли ми здовж берега озера, одного із найбільших, що я їх відкрив. Хвилі, розбиваючи ся о беріг, давали питомі металеві звуки імовірно наслідком розрідження повітря і великого тягару. Що розріджене повітря має великий вплив на акустичні явища,

нема найменшого сумніву. Так напр. ми мусли в сій висоті (понад 4000 метрів) говорити голоснійше і виразнійше, ніж звичайно, а те, чи годинник іде, могли ми розпізнати ледви тоді, коли приложили його цілком до уха. По дорозі ми переходили через кілька менших потоків. Вони плывуть усі в Аркатагу у східньому, або полуднево-східньому напрямі, а їх біг у сьому напрямі спричинює напір західнього вітру.

В часі походу згиб нам один осел. Буланій кінь, що віддав мені чималі прислуги, несучи скрині з інструментами з Корлі крізь Льон-нор і Черчен до Хотану, а звідси далі, згиб у таборі; так само також 2 осли. Скількість наших зьвірат меншала із страшною скоростию. Не минув день, аби ми не стратили одної або двох штук. Наше положенне ставало тим труднійше, що пасовиска ми подибали чим раз рідше і вони були чим раз гірші, ніж у першій половині подорожи крізь Тибет. Ще тільки верблюди тримали ся сяк-так, хоч і вони висохли. Другої днини згиб нам тільки один осел, хоч ми увійшли 29 кільометрів. На схід від озера розложила ся мокляковата рівнина, але ми минули її швидко й дістали ся на сугорби. Нарешті ми дійшли до нереходу. Табор наш на висоті 5,043 метрів був дуже нещасливий. Пасовиска пощезали цілком, навіть яків не видно в околиці. Ми мусли пожертвувати палі від наметів, аби заварити воду на чай. Змучені верблюди й пять останніх ослів прийшли вже в ночі до табору. Критичний стан пригадував мою подорож крізь пустиню в 1895. р. Як тоді, меншала й тепер моя каравана. Як тоді, дожидали ся ми й тепер спасення із сходу. В однім ріжниця! Води ми мали до скочу, а з нею, хоч би нам усі зьвірата повигibaldi, ми могли дійти до людських осель.

Найблизша в черги днина забрала нам нові жертви: коня й осла. Я думав, що ріка, здовж якої ми йшли, буде горішнім бігом ріки Напчітаї-улун-мурему, означеної на мапах точками, але я пересвідчив ся, що вона впливає до нового, великого озера. Озеро могло мати солодку воду, а вода могла плисти із него далі на схід. Моя надія росла тим більше, що озеро видавало ся велитне. Нарешті ми доїхали до него і спинили ся поміж горбками. Поперед усього я велів принести збанок води з озера. Набрав її в уста — була солоня! Так отсе еще один збірник води без відпливу, ще один перехід на сході! Та най! І так ми не мали иншої дороги. Ми не могли йти на північ, бо гори Арка-таї замикали дорогу, якби валом, а наші зьвірата були такі ослаблені, що могли йти ледви крізь низькі переходи.

У вечері просили мене люди, щоби дати їм днину відпочинку, бо два верблюда й два осли захворіли тяжко.

16. вересня зробили ми 32 кілометри, не потерявши ані одного зьвіряти. Тої днини в полудне зачали хмари збивати ся в що раз густійшу масу. Почав дуть сильний вітер східній, сніговиця вибухнула із елементарною силою, якої не тямлю від часу мого побуту на Мус-таґ-аті. Після двох годин минула, сонце усьміхнуло ся знов до нас. Зійшовши троха на полудневий схід, ми вдирали ся поволі на новий ланцюх гір і найшли пасовишко. Над берегом багна сидів у задумі бурій медвідь. Йольдаш кинув ся зараз до него, але коли медвідь дожидав ся напасника, пее утік швидко, шукаючи у нас поратунку. А медвідь ще тимчасом поміж горбами.

Другої днини ждала нас мандрівка о стільки інтересна, що ми мали перейти гори Арка-таґ і відістати ся таким способом із неурожайної тибетанської височини. Після двох годин показав ся стільки вижиданий перехід, що мав цілком не стрімкі схлони. Потік вкритий ледом служив нам за дороговказ. Коли ми обійшли передні горби, ждав нас менше інтересний вид: еще одно невелике озеро, що до него впливали сусідні потоки. Ми дістали ся імовірно знов у безвідпливовий простір, а перехід не був той, що ми його так нетерпляче дожидали ся. Недалеко нас пасла ся велика отара яків. Іслам підійшов до них і стрілив, а наслідком його стрілу гурт розділив ся. Велика часть утекла в гори, а решта помчала просто на мене й на Еміра. Яків було коло 50, на переді біг гарний бик. Ми не були уружені, тож налякали ся не на жарт, бо яки хотіли нас очевидно напасти. Тупіт колит дудонів чим раз близше, ми не сумнівали ся ні раз, що ціла ся жива маса звалить ся на нас у повнім бігу, немов лявіна! Але показало ся, що зьвірята не запримітили нас еще. Тільки у віддалі 100 кроків доглянув нас sameць, що біг на переді і скрутив із цілим баталіоном у бік. Іслам, що гонив за яками, покористував ся нагодою, зіскочив із коня і прикучнув у засідці, а відтак стрілив на сліпо в громаду. Кудя трафила одну зьвірину в передню ногу. Розскаженілий від болю кинув ся як на стрільця. Іслам скочив на сідло й утік, скільки позволяла на се міць висилоного коня. Хоч як мав тільки три здорові ноги, порівняв ся із своїм ворогом у кількох хвилинах. Але коли задумував узяти його враз із конем на роги, обернув ся Іслам на сідлі і вистрілив, майже не мірячи. Як був так

близько, що стріл не міг не трафити, а куля, поцілившись в серце, покінчила небезпечну гру.

Забитий як міг мати 8 років. Його язик і мясо було тим більше пожадане для наших скринь із поживою, що мука й риж уже кінчили ся. Пригода приневолила нас розложити ся табором. На обід подали мені будіон з яка, незвичайно покріплюючий і смачний. Він мав бути якийсь час нашою буденною стравою. Коли після обіду я закурював як раз коротку люльочку, прийшли всі мої люди під проводом Ієляма до мого табору, викрикуючи: „Біс нішан таудік!“ (Ми найшли знак). Скававши се, положили передо мною чотири лупакові плити, записані тибетанськими буквами. Кожда із сих плит була для себе окрема цілість, а дві старші мали письмо трохи стерте. Про що розповідали сі каміні і чому була напись вирита на них із таким накладом праці? Чи оповідали про якусь незвичайну пригоду, або чи містили в собі цінні вказівки для паломників, що мандрували до Лясса? Найбільше тішило моїх людей те, що напись свідчила ввагалі про проживання людей у сих сторонах. Заки ми пішли в дальшу дорогу, я розглянув точно місце над берегом малого потічка, де люди, начираючи води, найшли сі інтересні таблички. Видно тут виразно сліди місць, де були розложені намети. Мусіли тут проте розтаборити ся свого часу із своїми чередами монгольські номади. Недалеко лежало ще вісім інших табличок записаних цілком. Я взяв кілька гарнійших штук, останні я закопав. Бо коли показало ся б, що вони є важною памяткою, ми могли б за другим разом прийти по них і забрати їх із собою.

V.

Перші Монголи.

Після студеної, зоряної ночі оповили вранці 30. вересня околицю ираки, а всі трави і скали покрила груба поволока інею. На сході переходу розлягала ся широка, травою поросла долина, перерізана гірським потоком. В долині лежав чорний предмет, що ми його зразу взяли за відпочиваючого яка. Але коли ми підійшли ближше, заявили нам люди, що се є нішан, знак або дороговказ. Велике було також наше здивованне, що ми надібали серед пустині оригінальний, гарний тибетанський

„обо“, поставлений імовірно в тій цілі, щоби переблагати богів гір. Складав ся він із великих, опертих о себе лупакових плит, вкритих густо письмом. Люди підбадьорили ся. Підіхали сюди з караваном і розложили ся зараз табором при „обо“. Ми мали тут що робити цілих 2 дні. Трава була ліпша, ніж звичайно, в воду заосмотрював нас потік, а звіріята потребували саме дуже такого відпочинку. Поперед усього я відрисував сю тибетанську питоменність із усіх 4 сторін. У загальних нарисах був „обо“ подібний до шопки. Цілість складала ся із 49 лупакових таблиць, поуставлюваних побіч себе. Таблиця, що була задньою стіною, на півтора метра висока вибивала ся гарно із цілости. Всі таблиці були гладкі, на сантиметер ґрубі, краски темно-зеленої. Дах, що підносив ся ледви пів метра понад землю, складав ся із 4 довгих таблиць. Букви високі на 2—10 сантиметрів не витято імовірно в лупаку, але вишкребтано, натискаючи острим знярядом, в противному разі були би лупакові таблиці потріскали. Обкурені камені, що лежали недалеко, свідчили, що мусіли тут проживати доохресні номади. Мене заінтересувало тепер те саме питання, що й переше, про що могли іменно говорити сі німі камені? Імовірно слова містили в собі релігійний зміст. Ми мусіли проте відписати письмо точно, щоби його відтак відцифрувати. Після відрисовання цілости, я кавав розібрати „обо“ на части, покласти плити на землі і забрав ся копіювати їх. Із першими малими таблицями я справив ся протягом пів години. Але при третій звернула на себе увагу однастайність букв. Ті самі знаки повторювали ся із подиву гідною рівномірністю, а після ближшого розслідування показало ся, що кожда сема буква була однака. Я оглянув ціле „обо“ і пересьвідчив ся, що всі таблиці були записані знаками, які повторювали ся що сім букв. Тепер я зрозумів уже все! Письмо не могло бути що инше, як звісна тибетанська формула: „Ом мані падме гум!“ (О клейноде в льотосі, амінь!) Я спинив зараз копіювання, кавав лише забрати на пробу скілька гарнійших плит. „Обо“, що я уважав його тільки що за велику тибетанську питоменність, стратив тепер усю вартість, познакомлюючи мене тільки з глуптою тибетанських лямів. Замість важного історичного акту, описуючого подорож монгольських паломників до Лясси, ми найшли тільки пусту формулу, що хоч сама в собі гарна, стає безглузда, коли повтараєть ся 4000 разів. Ровчарувала мене ціла отся пригода, але з другої сторони пересьвідчила, що ми дістали ся на гостинець, який веде до Лясси. Далі в долині

мої люди виділи сліди численних верблюдів і кілька великих черед диких ослів. Таглики впевняли, що осли не проживають ніколи поблизь людських осель, тож мусять нас ділити що найменше два дні дороги від заселених місць.

Підчас дальшого маршу я звертав пильно увагу на всі знаки, що свідчили про близьке сусідство людей. Нараз побачив Іслям кілька яків, що пасли ся у стіп скал, тож почав підповзувати ід ним обережно. За третім стрілом, що мимоходом кажучи також хибив, вибігла на превелике наше здивованне, а ще більшу радість, якась жінка і почала вимахувати скоро руками. Ми зрозуміли від разу, що яки були освоєні і що після 55 днів самоти ми дійшли нарешті до заселених місць. Шатро старої Монголки не лежало далеко. Навкруги него пасли ся яки, кози, вівці, що на них ми гляділи із жадобою. Наша розмова із сею жінкою була клясичним прикладом розговору. Вона звісно не знала, хто ми, а з нас ніхто не знав монгольської мови. Парці пригадав собі тільки слово „бане“ (а), а я знав три слова, що їх наводять звичайно на географічних мапах: уля (гора), толь (ріка) і нор (озеро). Із таким засобом слів тяжко було пояснити Монголці, що ми хочемо купити від неї поперед усього вівцю. Тому я став бляяти, як ягня і показав їй срібний гріш. Зрозуміла мене від разу, а на вечерю їли ми вже пишну баранину. Прислуга повеселійшала із радости. Важке житте на високорівні покінчило ся, ми не потребували вже годувати ся скупо відміреними порціями ликоватого мяса яків. При помочі розмови на міти я дізнав ся, що муж сеї жінки пішов у гори на дови на яки („бока“), але верне, заки сонце („нар“) зайде. Користаючи ся нагодою, я звидів нутро монгольського намета, при чім Монголка показала мені свого вісімлітнього сина. Я дав хлопцеві кусник цукру, матери пушку тютюну, який вона закурила зараз в довгій китайській люльці. Обое не проявляли найменшого страху. Шатро було уложено із старої, діравої фільцової плахти, розпнатої на двох друках. У нутрі були приміщені поземо вздовж стін дві жердки, привязані при помочи напружених лив до дручків, вбитих у землю за наметом. Наслідком того є намет більше просторий. У горі був половжний провір, куди виходив дим. Дручки були зладжені із тамаринкового дерева. Меблем, що найбільше кидав ся в очи, була мала кістка з дерева, що стояла проти входу. Парці замітив справедливо, що ся скриня мусить бути „будхане“, або съвятиня Будди в мініятурі. Жінка піднесла після деякого вагання віко

і ми побачили в скрині тибетанські книжки писані на довгих, вузьких, віддільних картках. Кожна картка, або том сих пасків був обвинений в матерію. На віку лежав жмуток волося, що служило до обтріпування куряви з святих річій. Із господарських знарядів були в наметі китайські миски з порцеляни, шкіряне відро, коновка з того самого матеріалу, залізний горнець, великий мосяжний чайник, мішочок із засушеними рослинами, що їх для запаху докидано до ватри, а понад се ніж, міх, сідла, одіж і мішок із „тсамбою“, улюбленою монгольською стравою, якої спосіб приладжування ми пізнали опісля. Найбільшу частину простору займали великі кусні мяса з дикого яка.

Мясо лежить звичайно довший час на дворі, доки цілком не зісохне й не ствердне, як дерево. Монголка відкріла для нас ножем кілька шматків, упекла над огнем і подала. Ми дізнали ся опісля, що ціла їх сім'я проживає увесь рік на сьому місці, заосмотрюючи своїх співплемінників у Зайдами в мяса яків. Посеред шатра стояв на трьох каменях залізний горнець. Розжарюючи ватру, кресала жінка сталию іскри, запалювала від них сухі корінці ростин і клала їх поміж споршкований кінський гній. А розжаривши ватру мішком, докладала ще гною з яків. М'яса з диких ослів Монголи не їдять. Кобиляччя доять і вироблюють із їх молока напій, що пригадає айран Кіртівів. За лампу служить їм вилупаний камінь, що лежить на низькому триніжку і є наповнений товщом із яків. Так хлопець, як і його мати були загорнені в овечі шкіри оперізані в поясі і в мужеській обуви. Голову мала жінка обвинену в хустину, волоса заплітала в дві довгі коси сховані у суконну торбину. Хлопець ходив із відкритою головою. І він мав волоса сплетене в три короткі коси, щось у роді мишачих хвостиків.

Коли ми любували ся у вечері славною печенюю, вернув муж Монголки із забитим яком. Здивував ся чимало, побачивши чужих людей у наметі, але як людина розумна, не сердив ся ні раз. Він називав ся Дорче. Був се справжній тип Монгола: малий, присадкуватий із поморщеним лицем, малими очима, вистаючими кістями на лицях і рідким заростом. Він був загорнений у кожух і шкіряні сподні. Ноги обвинув кусниками сукна, на голові мав теплу шапку. По турецьки знав говорити як раз так добре, як Парці по монгольски. Але ми радили собі, як могли, і небавом вивозумили скільки слів. Околиця, де ми тепер були, називається ся Мес-сето, а ріка належала до області ріки Наїджі-мурену. Сліди верблюдів, що ми їх бачили перед

двома днями, полишили номади, що йшли недавно із цілим своїм майном на зимівки до Гаджару. Йдучи за сими слідами, ми були би дійшли до Гаджару за п'ять днів. О день дороги горі рікою мешкали найджийські Монголи. Недавно напали на них Тангути, уоружені від стіп до голови і забрали їм все, що найшли. Від тепер мали проговорувати ся виключно мясом яків. Выправили послів до китайського губернатора в Пі-нінг-фу з просьбою о поратунок, а сей кавав розділити між них хліб і муку. Тому не радив нам Дорче йти в сьому напрямі, бо ми могли б мати перепони в закупуванні поживи. За сі інформації я дав Монголови папіроску і наповнив його ріг порохом, а се втішило його незвичайно. Так минув нам сей милий день.

Наслідком безупинної самоти ми стали трохи вразливі. Стріча з людьми була неначе бальсамом, що родив у нашій душі охоту до життя. Ми полишили ся, звісно цілу найблизшу днину у перших Монголів, але не дармували цілком. Поперед усього я купив на дальшу дорогу три малі витревалі коні і дві вівці. Найгірші з наших зьвірат, між сими два виголоджені верблюди ми переменяли. Монголи жертвували нам також кінське молоко, дуже для нас пожадане. Вони були дуже вдоволені тою дрібкою хліба й чаю, що я їм полишив. Коли ми перед наметом токмили ся про ціну купна, хтось крикнув: „Медвідь“. Іслям і Дорче вибігли зараз за ним із своїми стрільбами, але медвідь утік у гори.

Найбільше потіхи я мав із першої лекції монгольської мови. Розпучні змагання Дорчого, щоби порозуміти мої жести, були більш, ніж комічні. Наперед я навчив ся числівників, показуючи один, два і т. д. пальців. Сі числівники є: неге, но-йер, торва, херве, таво, сурха, дольо, найма, ессу, арва, арванеге і т. д. Неменше легко я присвоїв собі назви предметів із найблизшого окруження, намету, красок, частий тіла, географічних термінів і т. д. Таким способом я опанував поважну скількість найважніших висловів і міг уже після першої лекції розмовляти ся з Дорчим про найпростійші річи як напр.: „торва темен бане“, маємо три верблюди; „бамбурчі мо“ — медвідь є злющий.

Дієслова були для мене твердим горіхом, але й так я вивчив ся найважніших зараз першого вечера. Наука дієслів була заравом гімнастичною вправою, а Дорче немало здивував ся, коли я зачав бити його по плечах, щоби дізнати ся що значить ся функція по монгольськи.

Протягом 14 днів, що підчис них Дорче був нашим провідником, я обернув кожную свободну хвилю на науку монгольської мови. Уважаючи тільки на його виговір і наслідком розговорів із иншими Монголами, я зачав на причуд швидко говорити сею мовою. Коли побореть ся перші перепони і дійдеться до творення легших гадок, і до веденя сякої-такої розмови, дальша вирава є тільки квестиею часу. Я не потребував ніколи опісля до монгольських розмов перекладчика, хоч я розмовляв із „живучим Буддою“ у Кум-бум і в віцекоролем у Вантє-фу. Таким способом я викрутив ся у великій часті від скрутного й трудного положення, у яке я попав ся, втерявши китайського товмача Фені-ші.

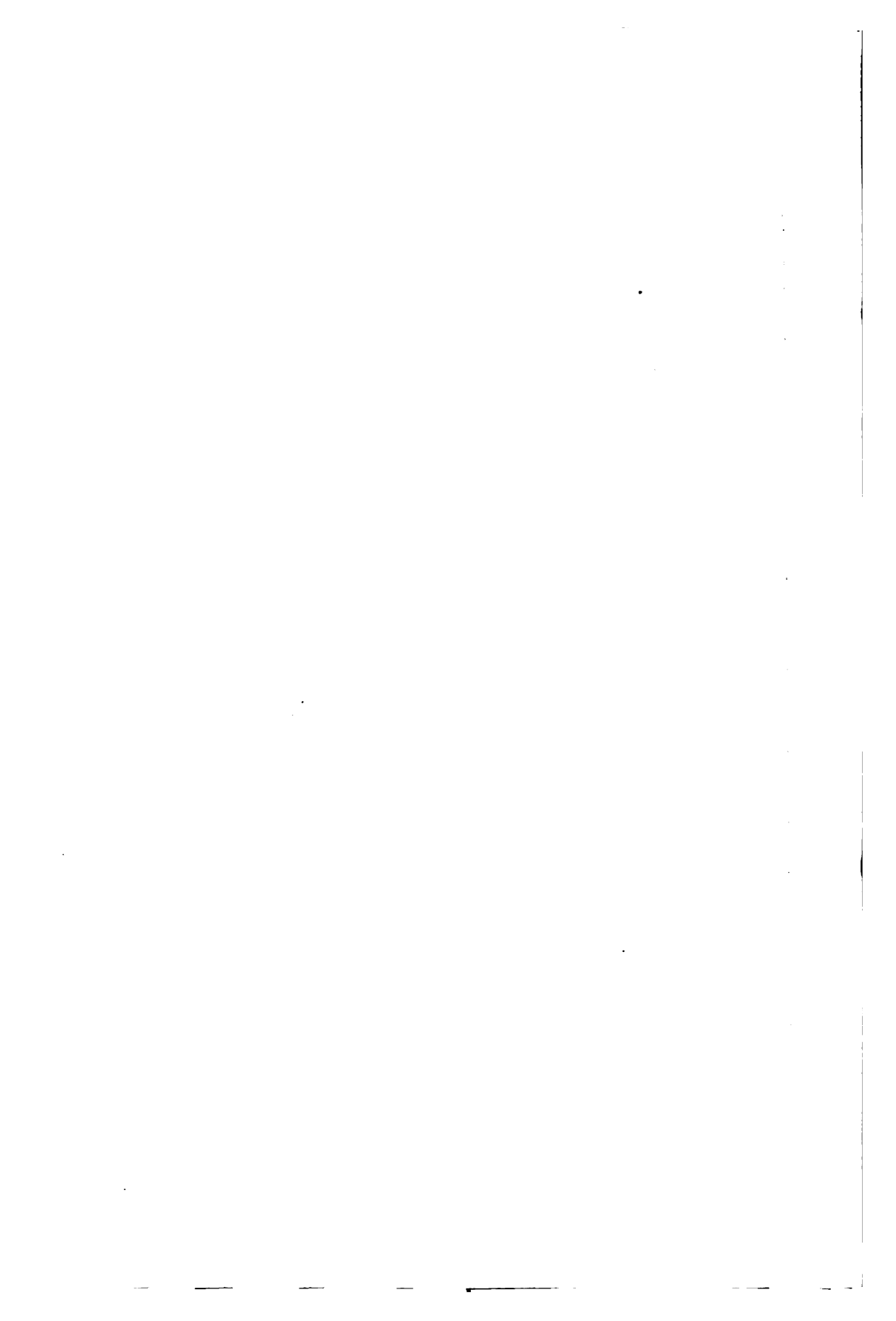
3. жовтня вирушили ми нарешті з Мессето. Йдучи спершу лівим берегом ріки, завернули ми піввійше ід півночи на камінисту долину, де пасла ся велика отара диких ослів. При однім багні зліз Дорче з коня, заявляючи, що се є Ліке-теоганнамен (4.390 метрів), і що тут мусимо розложити ся табором. Се й стало ся. Другої днини повів нас провідник в горішню часть долини до переходу, що лежить на висоті 4.974 метрів. Перехід був цілком вигідний; перейшли його без великого труду навіть верблюди. Виду не мали ми звідси ніякого. Перехід покривав грубою верствою сніг, обильнійший на східніх, ніж на західніх склонах. У місці, де долина скручує до півночи, пробиває ся ріка, що впливає в переходу, крізь граніт і котить свої води глибокою, вузкою щілиною серед прямовісних стін. Сю дорогу вибрав Іслам, що йшов, як звичайно на переді каравани. Дорче, що їхав зо мною, заявив мені, що ліпше буде їхати хребтом гір, де землю вкриває м'ягка жовта глина. Але й хребти склонювали ся стрімко до глибоко вижолобленої долини. Стежка мала ледви стопу ширини. Наслідком атмосферичних опадів стала глина ховзка й гладка. Дорче їхав передом, я за ним, а серце мое товкло ся як навісне. Нараз кінь спотикнув ся й упав. Я мав еще час зіскочити з сідла й упав горілиць на стежку. Кінь покотив ся по збіччю, обернув ся скілька разів, заки станув на ноги. Дорче підбіг до него і вивів його на гору. Від тоді я йшов обережно пішки, ведучи коня за поводі. Ми мусіли перейти ще цілий ряд небезпечних місць, заки ми дійшли до долини Коко-буре, вкритої гарними пасовищами. З Коко-буре їхали ми далі долиною. Камінисте ложбище ріки калічило ноги непідкованим коням. В отвертому місці ми стрінули відділ монгольських їздців уоружених

у стрільби. Зачудованне було по обох сторонах нечуване. При помочи Дорчого зачала ся розмова. Поперед усього ми рішили ся розложитись табором у сій околиці, що називала ся Гарато, хоч зробили на всього 15 кілометрів. На висоті 3.371 метрів була тут прегарна рістня. Відділ їздців складав ся з 5 мужчин і одної жінчини. Їхали вони в гори, аби заосмотрити ся в мясо яків на зиму. Мали бути на ловах 15—20 днів, але забрали поживи лише на 5—6 днів; перший забитий як мав їм служити поживою. Вертаючи після ловів домів, ведуть змералді кусні мяса на конях, а самі йдуть пішки. Найпригіднішою порою до підходження яків була теперішня пора, коли звіврата сходять нивше шукати ліпших пасовиск. Лови відбувають ся так само як у Тагликів. Два стрільці напастують яка, аби мати один, або більше стрілів у резерві, коли звбір кидасть ся на стрільця.

Всі члени стрілецької дружини були в пишних гуморах; а причину сего можна зрозуміти легко, коли узгляднить ся, що така осіння прогулька є приємною розривкою у монотоннім життю Монголів. Період ловів триває місяць. Тоді то кожде товариство має свій округ, у якому воно полює, мешкаючи без наметів під голим небом. Стрільці розмістили ся докола мого намета, розложили ватру поміж трема каменями, що на них уставили горнець, а коли я прийшов, щоби засісти у їхньому колі, повдоровили мене ввічливо словами: Аемір сен. (Здорові були!) Коли вода заварилася, виймив один із старших мужчин з мішка 5 плоских дерев'яних чарок, розділив їх поміж товаришів і висипав до них скілька пригорщій ячмінної муки. Опісля покраяв на пласточки кишку наповнену ягнячим лосем і помішав її з мукою. Тоді налила жінка, що доглядала ватри, гарячої води до чарок і — улюблена страва монголів — „тсамба“ була готова. Чарки випорожниди стрільці з очевидною приємністю, відтак виймили люльки, набили їх поганим китайським тютюном і покурюючи вели балачку. „Тсамба“ є головна страва Монголів, тютюн вони курять часто й пристрасно. Їх одяги складали ся з кожухів, штанів, чобіт і шапок. Кожухи носять на голому тілі. На студінь вони, як бачить ся, не дуже вразливі, бо відслонюють праве рамя й праву половину грудий. В ночі заковтують ся в кожухи і сидять прикучнувши при ватрі. В часі снігової заметільниці розвішують намет імпровізований із стрільб, сідел і войлоків. Усі заплітають волосє в коси, а в часі молитви

Я підїхав холодно-кровно до одного шатра, привязав коня і поздоровив шістьох очууваних Монголів словами: "Аемір_сен_р?" (стр. 37).

пересувають у пальцях кульочки на шнурочку для контролі, скільки разів відмовили молитву „Ом манї падме гум!“...

Раннім ранком відіхали Монголи, продавши нам кілька із своїх коний. Коли ми хотіли після години виправити ся на північ, показало ся, що куплені конї утекли з привички за своїми панами. Тож я мусів вислати за ними кількох людей на долину; вони вернули тільки коло 10. год. перед полуднем. Два Таглики пішли з верблюдом передом, потім ішов я із Дорчим і Йольдашом із Гарато, на кінці йшли конї. Долина розширювала ся; за останньою вузкою брамою, де ріка перебиваєть ся крізь стїну гір, розкривав ся перед нами до півночі незвичайний для нас краєвид: овид сходив ся із землею в одній простій лїнії. З долиною кінчила ся велика вегетація, а рівнина переходила у цілковиту пустиню. Тут і там підносили ся низькі піскові надми, що їх усипали вітри. Віддаль і мрачне повітря причиняли ся до того, що гірський ланцюх позад нас виглядав, як одна одинока стїна, у якій ми не вєспіли розрізнити навіть тільки що полишеного нами входу до долини. Годину за годиною ми посували ся ід півночі, минули навіть верблюди, коли настала пїтьма. Пустиня перемїнила ся поволї в степ, зарослий з рїдка тамарішками. Після довгого пошукування найшов Дорче стежку. Побоюючи ся, що люди, які їдуть за нами, не графлять без провідника до табору, показав менї, у якому напрямї я маю їхати і щєз у пїтьмі, заки я вєспїв за-протестувати проти сєго.

На щастє кїнь знав лїше околицю, чим я, тож після годинної їзди я побачив ватру, що горїла помїж корчами. Залучило гавканнє й цїла череда монгольських собак кинула ся на коня й на Йольдаша, що вєспїв у пору вискочити на сїдло. Небаром показали ся люди й шатра. Я підїхав холодно-кровно до одного шатра, привязав коня, поздоровив шістьох счудуваних Монголів словами: „Аємір сєн?“ сїв при ватрі й закурив люльку. В розї стояла миска повна кумису. Змучений 43 кілометровим походом я випив із великим смаком добру пайку згаданого напитку. Монголи дивили ся на мене із подивом, що межував із остовпіннем, не промовили також ані слова. Огямиди ся тільки після двох годин, коли наспїв Дорче із караваном і пояснив, хто ми. На отвертому місці ми розложили ся табором побїч монгольських шатер і поклали велику ватру. Вечєра була готова по півночі. Останній форсуючий похід спричинив нам втрату двох коний і одного осла. Із 55 нїдводових

звірят, що з ними ми виїхали з Далаї-кургану, жили ще три верблюди, три коні і один осел.

VI.

Поміж Монголами із Заїдаму.

Найблизшу днину подишили ся ми ще в Ліке-Асоган-голь. Сей відпочинок був для нас доконче потрібний. Я поперед усього увільнив зі служби всіх Тагликів із їх провідником. За свою працю і бездоганне поведення дістали заплату в подвійній висоті, великий засіб поживи, кілька овець і що гірші підвовові звірята. Багато трудів, часу і надуми вимагало тепер вложення нашої каравани. Монголи, дізнавши ся, що ми потребуємо коний, приходили що день і жертвували їх нам на продаж. Ціни не були дуже високі, тож я закупив 20 сильних і здорових штук.

Недоставало нам ще сідел, бо давні вже знищили ся. Парпі був майстром у сьому ремеслі. Монголи доставили материялу і площа перед табором перемінила ся небавом на римарський варстат. Що тикаєть ся мене, я займав ся по цілим дням літвістикою, розпитував Монголів про географію околиці, клімат, спосіб життя, релігію і т. и. Багато з них було у Ляссі і знали неодне розповісти про сьвяте місто і про дорогу, що веде до него. Побачивши, що мене інтересують їх „бурхани“ (статуї божеств із глини, що їх носять Монголи у футералі на шиї), приносили мені їх у великій скількості і продавали по низькій ціні. Притім побоювали ся більше своїх племінників, як мене; звичайно приходили з бурханами у вечері або в ночі і просили на всьо в сьвіті, щоби статуї ховать на сам спід скринь. Бурхани вироблюють по мистецьки у Ляссі, а носять їх усі Монголи. Футерали відзначають ся гарною ніжною роботою і в виглядані туркусами або коралями. Із мешканцями я був небавом на як найліпшій стопі. Коли я рисовав, сідали вони у гурті коло намету, а в часі відвідин подавали чай і тсамбу. Страху, недовіря, пересуду я не замітив у них; давали себе радо відрисовувати, а на кількох я поробив навіть антропольотичні поміри. Одиною річю, що не подобала ся їм, було міренне зросту на дручку від наметів. Вони побоювали ся, що я доторкну ся рукою їх тімени. Монголи живуть у моногамії, а жінки кори-

стують ся більшою свободою, як у музулманів. Беруть також участь у нарадах мужчин при ватрі і ходять без заслони. Кожух піддержують паском на лівім рамени, праву половину тіла полишають голу аж по черево. Що тикаєть ся моралі, впевняють, що стоїть вона висше, ніж у Магометан. На доказ наводять дозволене у Турків подруже із кількома жінками.

Зараз першої днини навідав ся до мене Сонум, начальник Монголів і приніс у дарі молоко, кумис і горівку із кобилячого молока. Горівка воняла немило і мусіла бути міцна, бо Парпі, що випив її може за багато, був цілу днину непридатний до праці. Сонум мав на собі багряний плащ і шапку із тудзиком та довгими стрічками. Другої днини я навідав ся до него. Перед входом до великого намету стояв домашній вівтарик, уложений із кількох скринь, що лежали на собі. На дошці стояв цілий ряд мосяжних чарок і підставок наповнених мукою, водою, тсамбою і иншими жертвами для божества. Крім того видно там сьвяті книги, млинки до молитви і бурхани з Лясси. Коли дивиш ся на сї сьвятощі, або береш їх до рук, не вільно курити ані хухати на них. Мимохіть я переступив припис, тож мусіли перепрошувати Бога, обкаджуючи його вонючими зелями. Також не можна валяти їх порохом із землі.

Посеред намету горіла ватра, яку піддержувано галузками і корінцями тамарисків. Перед гостей поставлено низькі стільці і заставлено на них страви. Навет мав більше меблів, ніж кіртізська юрта. Називаєть ся він „верто“ і нагадує дуже „кара-уї“ Кіртівів. Замітне й се, що однакої будови намети надібаєть ся на великих просторах середньої Азії, що не мають із собою ніяких зносин. Але недостача инших материялів приневолює послугувати ся ними, а в справі самої форми рішають практичні згляди. Перед наметом стояв застромлений спис, знак, що тут мешкає начальник. Докола росли тамариски, як дерева. Із них мають Монголи материял на деревляні чарки, дручки, сідла, й инші господарські знаряди. Наші нові знакомі були типові номади. Коли череди повипасають пасовиска, вони йдуть у инші околиці. Цілий аул розтаборив ся у висохлім ложбищи ріки, а воду начерпали із керниці глибокої на метер. Монголи займають ся особливо годівлею коний. Всюди в околиці іржали коні, а в вечері жінки доїли кобиляче молоко. Кумис є також головним напитком. Є тут рівнож подостатком овець, верблюдів і худоби.

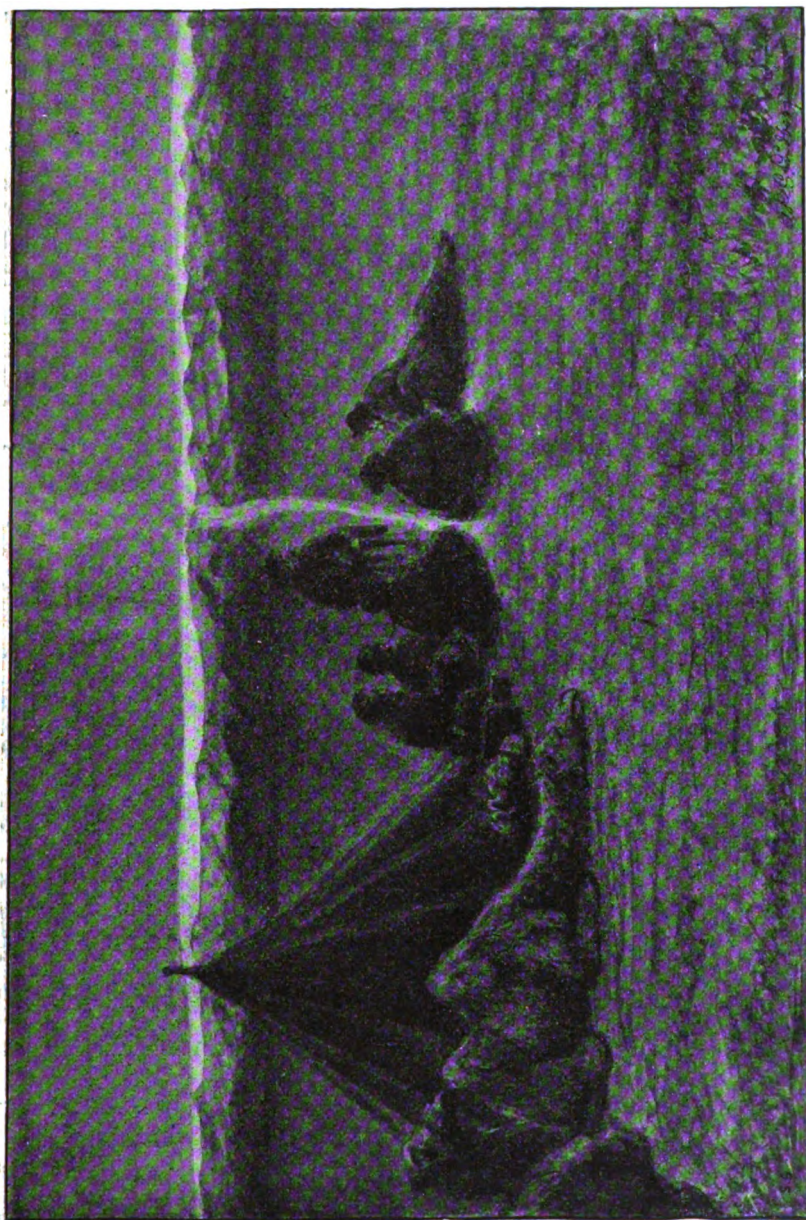
Моя каравана виглядала дуже гарно. Під досвідним проводом Дорчого ми посували ся швидко ід сходови. Якжеж дуже змінив ся тепер краєвид! Мягкою крутою стежкою ми їхали крізь степ, укритий буйними пасовищами. Праворуч видно високі гори, ліворуч простирають ся, наче море, пустині Заїдаму. Безупинні зміни, несподіванки такі звичайні у горах, перевели ся вже цілком; око і оловець не мають багато до роботи.

На степі Годжегор, обильнім у воду й добре пасовище для коний, спинили ся ми після 29 дневого маршу. Другої днини віяв західний вітер, наповнюючи повітря курявою. В Тсаха, місцевості, до якої ми мали 31 км. дороги, було 10 наметів. І тут прийняв нас начальник гостинно. Його рідня була, як раз, занята приладжуванням стремен із тамарискового дерева і обтяганням їх шкірою.

Другої днини стежка пішла на північ і повела нас крізь розлогі солоні мокляки, що вправді повисихали, але були повні вибоїв. У вечері навідали ся до нас Монголи, що приносили на продаж матерії із Лясси і декілька збанків горівки. Мої люди напили ся її трохи за багато, підохотили ся і закликали разом із Дорчим музулманів до боротьби. Боротьба мала ту добру сторону, що протверезила полуцянних Монголів. Повасипляли потім довгим і твердим сном, а другої днини просили, щоб їм дати днину відпочинку. Звісно, я сего не зробив.

У дальшому поході ми переплили русло ріки Іке-голь, широке на 400 метрів, але дуже мілке. На другім березі був краєвид так само одноманітний, як досі. Гладкий, ніби зеркало моря, німий і понурий степ видно всюди як далеко захопиш оком! Не видно ніде живого сотворіння дикого або освоенного, ніякого предмету, що на ньому міг би ти спинити свій зір.

16. жовтня зробили ми всього 20 км. аж до ріки Тотде-голь. Взагалі здаєть ся мені, що Монголи не привичні до великих походів і сим пояснюєть ся, чому вони впевняють, що до Лясси є в Іке-тогган-голь два місяці дороги, а до Сі-мінг-фу 43 днів. Ніч була студена із найнижшою температурою — 16°. За те ватра горіла сильно. На полудни зарисовували ся виразно гори, звані Харангуйн-уля. Ріка Тотде-голь пливе глибоким, руслом, трудним до переходу. На правому березі відпочивали ми серед густих тамарисків і уладили ся як найдогіднійше, наміряючи полишити ся тут цілу днину. Давний наш провідник Дорче вернув до своїх улюблених гір і яків, побоюючи ся, що жінка занепокоїть ся його довгою неприваюю. На його місце

Поміж Монголами із Заіау (стр. 41)

я згодив молодого, сильно збудованого Монгола Льопсена, що був уже кілька разів у Ляссі і Сі-мінті-фу і знав дуже добре цілу околицю. Я можу зачислити його сьміло до найліпших слуг, яких я мав колинебудь; він визначався веселістю і відсьвіжував моє знання монгольської мови. Льопсен вистарався для мене сейчас кілька бурханів і тапканів, або хоругов з образами Далаїлами і Банчінта Богди. Як до них прийшов, справді не знаю. Імовірно мусів забрати їх комусь із наших сусідів, бо дуже йому на сім залежало, аби їх хто не побачив у мене.

До місцевости Толе було 27 кілометрів. Льопсен мусів лишити ся ще одну днину. Ми йшли проте без провідника, а се не було тяжко, бо сама стежка нас вела. Ми переходили коло одного багна, де здибали кількох їздців. Вони сказали нам, що се є місцевість Толе і що в цілоденнім промірі дороги на схід нема ніде води. Ми розтаборили ся. Їздці продали нам мішок ячменю, якого потребували ми якраз для коней. В Заїдамі не багато родить ся ячменю, а взагалі мало збіжа. Пшеницю спроваджують Монголи з Сімінті-фу, а ячмінь сіють денеде.

Коли Льопсен дігнав нас 19-ого жовтня, пішли ми далі в напрямі до ріки Гуттар. На півночі побачили ми гірський ланцюх, що його Льопсен називав горами Курлі-уін-уля. У вечері вели ми у наметі бесіду про подорож до Сімінті-фу, що після Льопсена мала заняти трицять днів. Він оповідав, що Таглики, що мешкають над озером Коко-нор є славні злодії і рабівники, тому треба в їх краю мати ся все на острозі. Потім спспитав, чи ми є добре уружені. Побачивши три стрільби і пять револьверів успокоїв ся цілком. Ми дізнали ся також від него, що в околиці Курлюк-нору не дістанемо поживи, бо підчас останного бунту зрабували Дунгани тамшнім мешканцям стада. Від ріки Теген-лік-голь ділить нас 20-го жовтня двацять кілометрів. Гори, що лежать на полудні від сеї ріки, називають ся Намотін-уля. Взагалі не мають Монголи в Заїдаму для сего гірського ланцюха одної назви, лише назви місцеві.

Після одного дня маршу прибули ми до аулу Ова-тегерук, що складав ся з кількох наметів. Мешканці прийняли нас як звичайно зичливо. Монголи, які тут мешкають належать до племені Тадженур. Удало ся мені поробити на кількох з них поміри черепів. Носять вони великі кожухи, але пускають їх так свобідно на раменах, що звисають наче мішки коло бедер.

При поясі висить ніж, люлька, мішочок з тютюном і кліщі, що служать до виривання волося з бороди, коли росте за густе. Голову вкривають шапкою, або ходять без ніякого накриття. Чорне волося стрижуть коротко. Коси надбууть ся в Заїдамі рідше як у Монголів у властивій Монголії. Наслідком довшого побуту на свіжій повітрі — дістає їх шкіра краску мідяно-буру, що правда з чималим додатком бруду; зуби мають жовті і дрібні. Кости на лицах вистають, ніс малий, сплющений, **гачова** дуже кругла, на переді плоска, **варіст слабій**.

В Ова-Тетерук купили ми кілька мішків ячменю, тимбільше для нас пожаданого, що тепер ждав нас похід крізь пустиню. Для перевозу мішків купив я молодого коня. В часі відпочинку вичистив Іслям-баї старанно скрині на поживу, при чім вишукав мішочок з кавою і фляшку з сиропом. Кава була приємною відміною в місци уживаного без перерви чаю, а сироп я їв на десерт.

Дня 23-ого жовтня ми мали перейти через головний пояс пустинний Заїдаму. Рістня скінчила ся небаром, гола вогка земля блищала від верстви соли. Пустинне море знов обіймидо нас в свої рамена. В половині дороги ми муіли переплисти Чорну ріку: Хара-усу. Перше рамя було вузке і мало воду каламутну, друге висохло цілком. Третє глибоке врізувало ся так сильно в розмоклий ґрунт і було також таке вузке, що ми побачили його, коли зблизили ся на кільканайцять кроків. Ховзкі береги упадали до ложбища так стрімко, що ми муіли для коний робити в глині східці. Льопсен, що знав брід, віхав перший до води, але ледви кінь його зробив чотири кроки, запав ся аж по сідло в намулу, а їздець скупая ся в воді. Іслям пробував в иншім місци броду, але без більшого щастя.

Гнівало мене дуже, що запер нам дорогу потік, широкий на 12 м. і приневолив нас відпочивати на пустині. „Терпцю“ — шептав західний вітер, що дув безнастанно в пустині.

Ми розложили намети, пустили коні свобідно на пасовище і вбили в воду над берегом патик із карбами, щоби означити чи вода опадає чи підносить ся. Другої днини опала вода на кілька сантиметрів, а коні пообгризали прибережні шувари аж до коріня. Льопсен муів проте пігнати з кількома людьми звіврята на пасовиска Ова-тетеруку.

VII.

Розбишці!

26-го жовтня дійшли ми до північного берега Заїдаму. Дорога вела крізь країну, таку пусту як попередної днини. Раз лише оживили понурій краєвид тамариски, які живуть не знати в чого, бо земля була суха як порохно і за цілу днину не бачили ми каплі води. Тут і там простягалися поміж горбами рівнини, що ясніли від соли. За останнім переходом лежала, як далеко око сягне, рівна, неурожайна площа піском вкрита, вигідна до походу для наших змучених коней. Нарешті замертїло на півночі зеркало озера Тоссун-нору. В цьому місці перехрещувалася наша дорога з дорогою Пшевальського до північного Заїдаму. Замість іти на північ, що скоротило би дуже дорогу, я волїв іти здовж лівим берегом озера, аби приглянути ся блище рікам, які впливають до него. Озеро розпростерло на право своє гарне синяве зеркало. Видно на ньому кілька островів, на середині плавали маєстатично сніжнобілі лебеді. Вода мала великий процент соли, а трави надбережні мерехтіли на сонці, якби вкриті інеєм. Ми розтаборилися серед густого очерету над жерелом солодкої води. Було нам там дуже любо і тільки тепер я зрозумїв, чому озеро Тоссун-нор називається ся товсте. Після Льопсена ся назва походить звідси, що тим, що спочивають в цьому місці, не бракує ніколи палива ані пасовиск. І справді, прегарний і чарівний мали ми краєвид! При заході сонця мерехтіли узгір'я на другому березі багрюю над синявим зеркалом озера, а величаві лебеді плавали по нїм з великою повагою. Сходяча лямпа ночі не встигла затерти незабутої ніколи картини. Місяць вплив ізза хмар, облив своїм сьвітлом зеркало води, гладкої, як скло. Було тут також чимало сильних контрастів. Поля вкриті очеретом виглядали безконечно чорні, а над берегом мерехтіла сіль як снігові годки. Зір саїтнього вандрівника дивить ся з тугою на озеро. Чому викликають азійські озера такий ташний, ревний настрій у душі? Може бути, що їх хвилі пригадують у сїй чужій країні добре звїсні води північного моря. Чомуж родять як раз сї хвилі ірїї і картини рідних побереж? Отсе на приказ хиєрного вітру приносять із шумом до уха ту саму музику, що грає від тисячів лїт у заливах вітчизни.

Другої днини посували ся ми зразу берегом до нівночи, але опісля приневололо нас положення терену вийти на місце рівне, отверте, вкрите грубозернистим піском і шутром. Так дійшли ми до броду ріки Голюін-толь, широкої на 30 м., глибокої майже на метер. Дно мала тверде, воду прозору, тож ми переправили ся майже без перепони на другий беріг. Дорога звертала ся майже прямокутно на схід. На право мали ми у значній віддалі північний беріг озера Тоссун-нор, на ліво ід півночи багато більше озеро Курлюк-нор.

Дивна річ, що з обох тих озер, які лежать так близько себе, одно має воду солодку, друге солону. До північного озера Курлюк-нор впадають три великі ріки і кілька малих потоків, але що вода відпливає, забирає з собою всю сіль, принесену з гір і озеро полишаєть ся солодке. Тож соли громадають ся тільки в полудневому озері Тоссун-нор.

Увійшовши 25 кілометрів, відпочивали ми недалеко Глякимто-обо, найкращого обо, яке я досі здивав. Стояло воно на відслоненому, піднесеному місці і видне було з далека. Обо складало ся з трех шестистінних вівтарів із висушеної на сонці глини. Докола творили дручки простокутник, а між ними бігли безчисленні шнурки. На шнурках позавішували руки побожних тисячі різних вовняних шматок. Середний вівтар мав чотирукутний отвір. Льопсен вложив до него руку і витягнув багато довгих вузких свистків паперу, записаних тибетанським письмом. „Є тут також — замітив — замуровані бурхани, але я бою ся доторкнути їх!“ Обо мало бути посвячене, як нам пояснював Льопсен Шібіком Курлюк-нору. Є се духи, подібні в вигляду до людей, але невидимі. Всі вони є добрі; їм завдячують люди повстане рік, озер і гір. Живуть вони всюди, з виїмком пустині. Тому то брак на пустині річий доконче потрібних чоловікови до життя. В світлі місяця виглядало обо фантастично. Три піраміди були подібні до опирів, а кусники паперу, що колисали ся в повітрі, благали наче о спокій душі мученої грижою сумління. Тишину ночи безпокоїли дивні якісь голоси. Ти міг би думати, що се водянні духи гуляють по темному зеркалі озера. У східній части озера пробивало п'ятьма кілька сьвітил.

Дальша дорога вела здовж берегу озера ід сходови. На право маємо озеро, на другім березі ланцюх гір Коко-нор, на ліво пустар. Ми буди тут цілком самі, нігде не було живих еств. Тільки кінські кистяки, що лежали тут і там, сьвідчили,

що сею дорогою користали ся люди. Від Тенгеліку почавши, здибали ми кілька разів Монголів на конях, а Льопсен оповідав, що далі на схід безпокоять край тангутські розбишаки. Нарешті зарисували ся у віддалі скілька наметів. Та проте ми поїхали далі 25 км. і розложили ся табором над рікою Аліхані-голь, що її усте губило ся в очереті. Земля була мокляковата, повна зрадливих дір. В одному місці застряг Іслям з конем так нещасливо в болоті, що треба було кількох людей, аби зввіря насиду уратувати. Другої днини йшли ми з бігом ріки. Ніч буда дуже зимна (— 22°). Тому пливали по воді ледові криги. Дорога, що веда до Сортогеу йшла крізь пустиню, повну надм.

Гумор Льопсена щез цілком. У понурій мовчанці сидів він на сідлі і дивив ся без перестанку на гостинець, а під носом бурмотів цілу днину молитву „*Om mani pad me hum*“. Коли я поспитав його про причину суму, він відповів, потрясаючи головою, що ми є в дуже небезпечній околиці. Монголи, що їх бачив підчас нашого відпочинку над Аліхані-гольом, оповідали йому, що перед кількома днями появили ся знов Тангути над Курлюк-нором і вкрали кілька коний. Просив проте, аби ми мали оруже на поготові. Бо хоч ми не здобаємо по дорозі нікого із Тангутів, вони ховають ся горами і бачуть нас. Можуть також легко, орієнтуючи ся після нашої таборної ватри, украсти нам що найменше коні. Ми наладували проте три стрільби й пять револьверів, а крім того я розділив між людей відповідню скількість набоїв.

В Сортогеу було цілком пусто. Ніде огнів, ніде, ані на степу, ані у стіп гори, сліду людей. Ми почували себе цілком безпечно, та проте я казав кожного вечера зганяти коні на ніч до табору. Зрештою пси були найліпшими сторожами і перестерігали нас перед найлекшим підозрілим шелестом. Вечері і ночі були зоряні, супокійні й студені. Чорнило замерзло в каламарі і я мусів ogrівати його хухаючи. Кожух із Кашгару, що майже рік цілий лежав запакований у скрині, я велів виймати. Гарячий чай був пожаданим напитком, а кожного вечера пік мені Іслям Баі пшеничний хліб. Мала піч із залізної бляхи, обшита в сукно, що зробила з нами цілу подорож, придала ся дуже. Ми випробували її тут у перше. Поставили її в наметі на долівці, прикріпили руку дротом до одного з друкків, що придержували намет, так, що я дивив ся крізь отвір на зверх. Іслям наклав до печи сухих гилак, а любе тепло розійшло ся

небавом по наметі. Було мені в ньому так мило, як у моїй робітні в Штокгольмі. Йольдашеви подобалося дуже се діло, хоч зразу дуже насторожував уха, коли сухі галузки почали тріщати. Вночі вигас огонь сам поволі, потім запанувала у наметі ледава студінь. Але що-ж се могло мені шкодити! Я лежав уже сповитий у кожухи так, що з них викирив тільки ніс. Після вечері я ставляв звичайну склянку коло голови і коли часами полишив у ній трохи чаю, він замерзав до другої днини на грудку льоду.

Моїм людям не діяла ся також ніяка кривда. Я позволив їм розпалювати велику ватру, при якій гріли ся. Ніч із 30 жовтня була рішучо найбільше студена протягом цілої подорожі: — 26°, в наметі — 23°. Другої днини вела наша дорога крізь степ до озера Хара-нор, огнища малого безвідпливого збірника, що до него впливають води сусідних гір. Вони висохли тепер цілком, на північному березі простягали ся поміж озером а горами жовтаві надми. Від найближшого жерела на сході ділив нас день дороги, тож ми муїли, увійшовши ледви 14 кілометрів, розтаборити ся коло криниці, що мала солону воду.

Нова небезпека загрожувала тут коням. На розмоклій землі видні були численні сліди медведів, що приходять із гір, шукати поживи. Льопсен упоминав, щоби мати повір на коні, бо медведі засідають ся за корчами і кидають ся нечаяно. Тож я казав і тепер пасти коні кілька годин і тримати їх на припоні поміж наметами. Крім того ми розставляли що ночі двох сторожів, що змінювали ся що дві години. Аби не венули й аби других упевнили, що не сплять, я приказав їм співати, тож часто, проснувшись серед ночі, я чув їх одноманітні тужні, повні співи. Коли настала днина, ми покладали нашу безпеку на чуйність собак.

Ніч першого падолиста минула спокійно. Ми не бачили ані Тангутів, ані медведів. Тож поїхали ми далі із перевішеними крізь плече стрільбами. Озеро щезло нам небаром цілком із очей, ми були в широкій долині, що підносила ся поволі д гори. По обох боках окружали нас гірські хребти із зубатими некритими снігом верхами. В долині йшла дорога висошлим ложбищем. На стежці ми побачили сьвіжий слід, а що зьвірина йшла в тім самім напрямі, що ми, просили мене Іслам і Льопсен, аби я їм позволив слідкувати за нею. Небавом щезла в очереті. Каравана йшла, маючи праворуч, зараз коло себе,

гори. На закруті дороги спинився я з Еміром жірвою, роблячи якийсь спостереження. Опісля ми сполучилися в караваном і були, як раз в середині долини, коли на найбільший наш причуд надїхали до нас у повному розгоні Іслам і Льопсен, вимахуючи стрільбами піднесеними над головою і викрикуючи: „Тангуті, розбишаки, розбишаки!“

Ледви ми могли порозуміти, про що йде, як показалося 12 їздців-Тангутів, оповитих туманами куряви. Я казав зараз пристанути. Навючені коні уставлено під сторожію одного тільки чоловіка поміж тамарисками. На шпиль горбка станув я на стороні із Ісламом, Парпім і Льопсеном, маючи оруже наготові до стрілу. Всі повсідали із коний і познимали кожухи. Музулмани були такі налякані, що дзвонили із страху зубами. Парпі був уже сьвідком подібного нападу, коли служив у Дітрейля де Рінса, що його несповна перед трема роками напали під Там-буддою і вбили. Пшевальський і Роборовський мали в сих околицях подібну пригоду, тож я усвідомлював собі точно гроячу нам небезпеку.

Було, як я вже згадав, 12 Тангутів, а Льопсен впевняв мене, що мали без сумніву рівнож стільки штук оружа. Супроти наших стрільб і пяти револьверів мали рішучу перевагу над нами. Іслам і Льопсен стріляли добре, але і Тангуті належать до невгірших стрільців; мірять довго і холоднокровно із стрільби, опертої на вильцях і не стріляють, доки не є певні, що поцілять. Чи ж мала згинути ціла каравана, а праця останньої подорожі піти на марне? Ні! Не такий чорт етрашний, як його малюють. Громада розбишак, побачивши нас і оруже, що блищало на сонці, спинила ся у віддалі 150 кроків. Коли туман куряви розвіяв ся, ми могли приглянути ся Тангутам дуже добре. Вони розмовляли із собою живо гестикували й кричали. Мусїли очевидно пересьвідчити ся, що було би нерозумно нападати, не впевнившися про число й рід зброї противника. Тимчасом ми ждали на вгїрю, я курив навіть цілком рівнодушно люльку і се успокоїло дуже моїх людей.

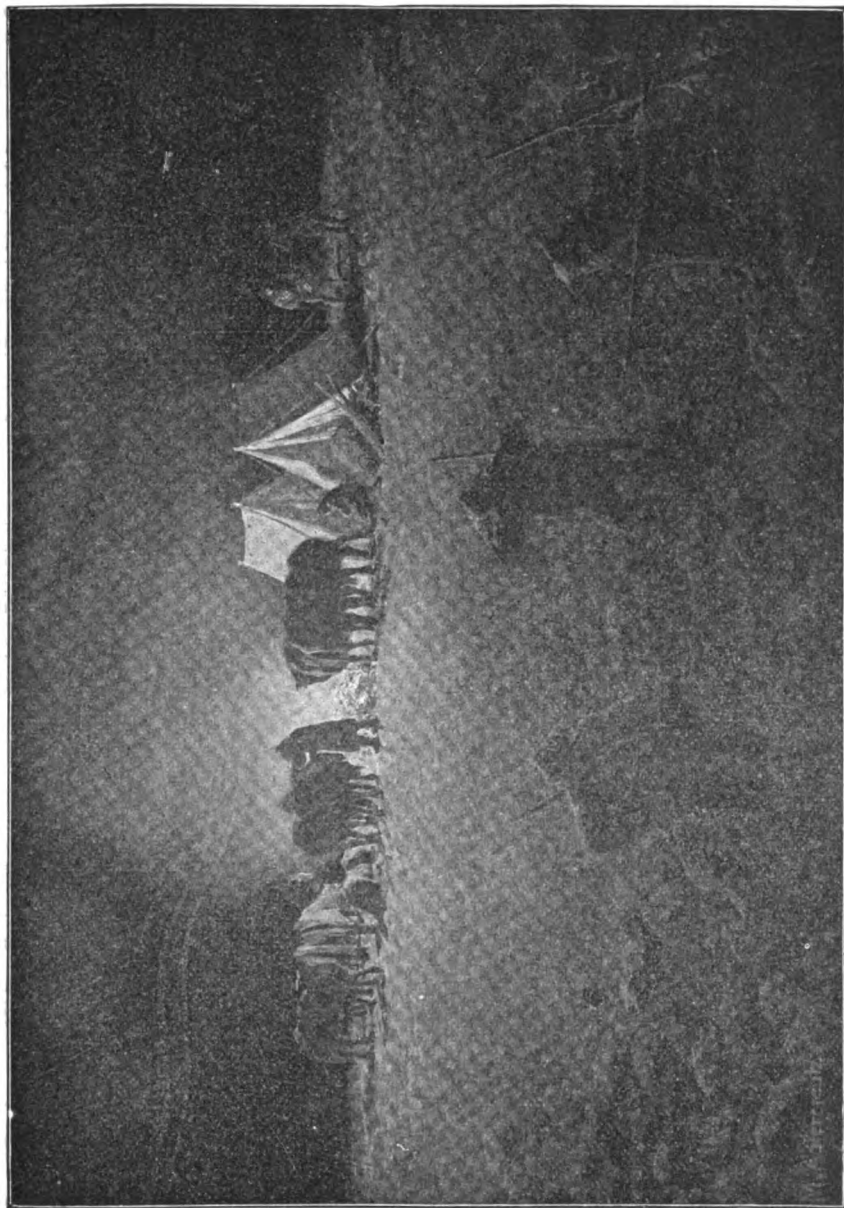
Поворухення Тангутів я слїдив крізь льорнету, що я її носив усе під рукою. Після короткої наради завернули їздці на право під простим кутом у стїг полудневих гїр і розділили ся на дві часті. Одна половина поїхала в напрямі гори взором поміж скелями, друга товаришила нам на віддалі двох стрїлів, коли ми сїли на коні й їхали далі в збитому гурті. Тимчасом долина звужувала ся, ведучи крізь вузку скельну браму. Льопсен

побоював ся, що Танґути випередили нас, щоби засісти ся поміж скалами і стріляти на нас із гори. Але иншої дороги не було, а про поворот не було що й бесідувати. Йшло про те, аби як найхутше дійти до брами, а евенуально навіть перейти її, заки Танґути займуть корисне становище. Але вони мали ту перевагу над нами, що знали добре всі щілини й кривки. Далі наші коні були сильно навючені, а їх легкі. Тож випередили нас дуже і щезли небаром за скелями. Ми пішли скоро, о скільки на се позволяли наші коні, до згаданої брами скельної, заслонюючи праве крило каравани стрільцями. Нараз заявили ся Танґути наново. Станули, але як здасть ся, без думки нападати на нас. З рукою на курку дивлячи ся в гору, ми переїхали без ніякої перепони крізь вузький перехід. На другій стороні отвирала ся долина знов і нами заволоділо миле почуття, що ми є на отвертому місці. Льопсен, думав, що Танґути хотіли гонити за нами і тому вибрали коротку дорогу крізь гори. Поступали видно по дорозі до Курдюк-нору, щоби накрасти коний, а потім вернули, не хочючи так легкої добычі пускати із своїх рук.

Долина перемінила ся небавом у рівнину, а після 43 кілометрів дороги ми розтаборили ся в місці, що мало гарні пасовиска й мале озерце. Над берегом очерету пустили ми коні свobodно; вони могли напити ся доволі з озерця, але не вільно їм було за далеко віддалявати ся. Тому дозирало їх двох людей із оружжя у руці. Коли запав сумерк, привязано коні в очереті при наметі. Ватру, що при ній варили ми страву, розложено невеличку і обслонено її із усіх сторін, аби не зраджувала нас своїм блиском.

Льопсен побоював ся особливо ночі, бо Танґути могли нас легко обсервувати, самі захищені в траві. І справді небавом розбишаки дали знати про себе, що живють. Із усіх сторін розлягало ся докола намета пронизуюче вите, подібне до вита гієн, або виголоднілих вовків. Був се підступ, що його Льопсен знав. Таким то чином вони мали звичай пересвідчувати ся, чи їх жертви мають пси. Коли такий був їх намір, то дістали відповідь, бо наші пси брехали цілу ніч і кидали ся кілька разів до саджавки, в поблизу якої Танґути привязали імовірно свої коні. Льопсен не міг найти досить досадних слів, аби дати вираз своїйому обуренню на розбишак.

І взагалі ми всі уважали. В місці, де були коні, я розставив сторожі, що бубнили й співали без упину. Майже що п'ять

Від часу до часу давав ся також чути диний концерт Тамугтів (стр. 49).

хвилини питався Парпі: „Хабер дар“ (чи сторожі уважають?), а Льопсен грів мовчки руки над ватрою. Про відпочинок не було сеї ночі й бесіди. Люди крутилися раз у раз по таборі, коні іржали, бубнення на бляхах і накликування повторювалися у мірових відступах часу; у нас був справжній час облоги. Але зате не повівся напад на наш табор, упрянований Тангутами; вони не вкрали нам ані одного коня.

З огляду на повисшу обставину не дуже то весело відбувся вхід наш до краю Хара-Тангутів. Зараз на вступі пригадано нам, що треба добре вважати на власну безпеку.

Тангути є загально знані, як рабівники й злодії і рабують із особливим замишуванням своїх спокійних сусідів. Коли Монголи ідуть на прощу у монастир Кум-бум, ідуть усе, не мугучи обминути краю Тангутів, великими гуртами, добре уоруженими. Як здавалося, мої люди сторожили більше зі страху, як із почуття обов'язку. Я велів збудити себе, як би Тангути зачали стріляти, а схоплюючи кілька разів протягом ночі із сну, я чув за кожним разом слово: „Хабер дар?“ Від часу до часу давався також чути дикий концерт Тангутів.

Рівно із сходом сонця ми приготувалися до походу. Тангути вернулися знов на приличну віддасть. Але потім, як каравана вирушила ід сходу, підїхали на місце, на яким був наш табор. По пуделочках від сірників, по останках свічок і по часописях відай пізнавали, що не будуть мати до діла із самими Монголами. По тій то імовірно причині перестали гонити далі за нами.

Дня 2. падолиста увійшли ми 43 кілометри крізь роздогий степ, що межував із гірськими ланцюхами, що в них мали проживати Тангути. Їх круті стежки перехрещувалися на долині у кількох місцях.

Земля була рівна, вигідна до їзди, тож ми посувалися швидко вперед, хоч кілька з наших коней було ослаблених. Ґрунт розпадався на численні безвідпливові збірники, що до них впливали води. Тепер усі вони повисохали. Одно озеро Серке-нор мало дуже небагато води, натомість його дно вкривало груба верства білої, як сніг, соли. Із сего місця прочани Монголи, що йшли до Кум-бум, набирали повні мішки соли і продавали її в Тенкар і Сі-нінг-фу, де її дуже цінують і радо вимінюють на рівну скількість муки. В літі наповнюється озеро, що правда, водою, але в таке мілке, що можна би пе-

рейти його, коли-б дозволяло на се багнисте дно. На кінці озера сполучувала ся наша дорога із шляхом, що вів до двох важних монгольських таборів у східнім Зайдамі.

Ми розложили ся тут табором і розставили сторожі на ніч, хоч, як опісля показало ся, цілком непотрібно, бо Тангути не давали ані знаку життя.

Другої днини довело ся нам розтаборити у прекрасній околиці недалеко тангутського намету. Ми хотіли показати Тангутам, що не боїмо ся їх цілком.

Два іздці, побачивши нас, утікли зараз і тільки в вечері відважили ся два інші Тангути уоружені в довгі шабляки заглянути до мойого намету. Вони були одягнені по монгольськи, але не знали цілком монгольської мови.

Та Льопсен мав нагоду в часі чотирох подорожий до Лясси вивчити ся тангутської мови, тож ми могли тепер розмовити ся із несподіваними гістьми. Ввічливе поведенне із нашої сторони усунуло цілком їх страх, хоч вони не здавали собі, як слід, справи, хто ми є в самій річи. Продали нам навіть вівцю і заосмотрили нас на вечір у молоко. Ми вибрали нарочно місце на табор на острові зарослім корчами, поміж двома раменами ріки, аби мати вид на цілу долину. Палива було до схочу; коні ми вислали на поблизьке пасовиско, де стерегло їх цілу ніч двох сильно уоружених людей.

VIII.

Край Хара-Тангутів. — Коцо-нор.

Над Дулян-юніом проживали ми до 4. падолиста. Змучені нічні сторожі хропіли цілу днину. Льопсен дораджував берегти ся дуже. Ввічливість Тангутів могла бути позірна, а дешевою ціною, за яку продали вівці і молоко, хотіли нас отуманити. Він побоював ся, чи не задумували вони крадежю надолжити собі низьку продажню ціну. Переговоривши з Льопсеном багато за і проти, я осяг нарешті те, що він пішов зо мною до їх наметів.

Зразу противив ся дуже, а музулмани просили також, аби я не йшов там.

Але я не бачив у своєму пляні найменшої небезпеки, тим більше, що я йшов до Тангутів у мирних намірах, без

оружжя. На самім вступі прийшло нас цілком негостинно шість лютих, чорних собак. Відтак вийшов один із мужчин, відогнав собак і просив, аби ми увійшли до середини. Але передше поспитав Льонсена, чого ми хочемо і одержав на се відповідь, що я хочу лише побачити, як вони мешкають. У наметі я сів при ватрі, при якій дві жінчині варили чай із мукою і маслом у залізнім горшку. Одна з них була молода подруга нашого господаря. Вона мала милий зверхній вигляд і проворну по-стать, а вір, повний цікавості, встромила в мене. Друга, стара й погана, як відьма, сиділа скулена, маючи при собі п'ятилітню дівчинку. Всі вони були одягнені так, як Монголи. Кожухом вкривали тільки ліве рамя, а зрештою мали цілу горішню половину тіла голу.

Навіть своїм типом пригадували дуже Монголів. І тільки мова й спосіб кладення наметів зраджував відмінне походження. В середині намету стояла перед входом на скрині мала калличка Будди, а мужчина мав на шії футерал із бурханом.

Нас гостили чаєм. Я розпитував ся про часті намету, про їх назвища і записував усе те пильно. Се занепокійло Льонсена. Він бояв ся, аби Тангут не підозривав нас, що ми прийшли у поганих намірах. Жінки майже давили ся від сьміху, коли я намагав ся вимовляти трудні тибетанські вирази. З брудної їх голови звисало волосє у безчисленних тонких косах, що з них одні спадали на груди, одні на плечі. На останній косі, як також на двох бічних висіло без ліку червоних і синіх стрічок, кусні матерії, перли із скла у різні краски.

Оригінальна прикраса хитала ся при кождім порушенню і мусіла бути невідгідним тягарем для голови.

Намет мав форму квадрату і було в ньому три або й чотири рази стільки місця, що в звичайній монгольській або киргизькій юрті. На середині стояв цілий ряд дрючків, що піддержували чорне, грубе полотно із подовжним отвором до впускання диму. Здовж чотирох горішних стін і країв намету бігли шнури, прикріплені коло клямри на дрючку, аби могли удержати сукно у напняттю. Намет окружав рів, до якого спливала вода підчас дощу. Огнище було вимуроване штучно, із плоского каміня, з отвором на горнець і з отворами до продуву. До стін намету поприцирано льняні мішки повні ячменю, муки, товщу і соли.

На килимі лежали у неладі кожухи, линви, деревляні чарки, мідяні кітли, чотирикутні скрині, міхи, сідла і різні на-

чина. Переважну часть сих річий, не виключаючи оружа, вироблюють Тангути самі. Предмети до релігійного культу спроводжують із Лясси і Кум-бум, дещо із господарських знарядів із Сі-ніні-фу.

Другої днини впав сніг, річ для нас цілком незвичайна, від коли ми полишили північний Тибет. Вранці прийшло 10 Тангутів до нашого табору, всі уоружені в прості, гострі мечі і в червонім і синім одязі та високих остро закінчених шапках. Сей одяг робив їх подібними до жовніврів. Вони заосмотрили нас у скілька коновок молока і хотіли продати нам коні, але ми не добили торгу, бо они поставили неможливі ціни. Без тіни зухвальности оглянули вони деякі наші дрібнячки і були дуже розмовні. Особливий респект мали перед моїм револьвером, коли пересвідчили ся, що він є набитий шістьма набоями.

Я хотів одного з них приймати на провідника, але вони відповіли, що не підуть инакше як два вкупі. Заплата 12 ляннів (30 рублів) за дорогу аж до Сі-ніні-фу видавала ся їм малою, кождий із них хотів дістати 16 ляннів. Коли я ї на се пристав, вони заявили, що не мають зайвих коний під рукою. Очевидно покористали ся нарочно викрутом. Імовірно не довіряли нам і бояли ся їхати в нашому товаристві.

На щастє знав Льопсен околицю доволі добре, а треба признати, що він був один із найдіпших і найпевніших провідників.

Долина підносила ся легонько ід сходуви поміж горами, вкритими на узбічях шпильковими деревами. При вході до усіх менших, побічних долин стояли намети Тангутів, понурі, не заслугуючі на довіре, справжні розбишацькі гнізда. Ми начислили їх до 25, а всіх їх має бути в Дулян-ювзі 40. Тангути могли нам дуже легко, як би хотіли, замкнути дорогу і побороти нас, але ми переїхали якось щасливо. Що найбільше виходили із наметів, аби приглянути ся нам. Посеред долини я побачив дивний предмет. Се була шестигранна кістка, а на ній валець, вироблений із глини. Льопсен пояснив мені, що се є „совуріа“, яка вказує на те, що недалеко є сьвятиня. І справді ми прибули небавом до журів Дулян-кітту, першої сталої місцевости, яку ми надібали виїхавши із Копи 30. липня. Мури обіймали невелику скількість хат із кам'яним підмурованнем, зрештою із глини і кілька наметів. Мешканці належали до Банта-Монголів, звісного племени злодіїв. У західній части села підносила ся горі

чотиригранна велика хата із вікнами, що мали плоский дах. Був се „кітт“ або місцева сьвятиня. Тут мешкав ляма, жрець 25 племен, що заселявали край Коко-нор.

З походження він був Монгол. Коли дійде до 61. року, лягає й умирає, а відтак відроджуєть ся в малій дитині, що стає його наслідком. У Монголії, Тибеті і Кум-бумі є 61 лямів, рівних із ним що до гідности.

Після 26 кілометрового походу ми розложили ся табором над Тсаган-нором (білим озером). Ліс рідшав, а дерева стояли так високо на гірських узбіччях, що ми не могли дійти до них. Тож із паливом було сего вечера погано. Льопсен зажурив ся, бо замітив втрату своєї торби. Він мав у ній пожину й 10 діянтів сріблом, що за них задумував купити собі в Кум-бум верблюда. Вночі користував ся торбою як подушкою. Без сумніву вкрали йому її чесні тангутські гості, коли люди були заняті вранці обладовуванням каравани.

Я потішав Льопсена обіцянкою, що верну йому повну вартість украдених предметів, коли вистараєть ся для мене в Кум-бум кілька гарних хоругв із сьвятими образами. Пристав на се радо і вернув до давного гумору.

Вночі 6. падолиста розлягло ся в нашому сусідстві знов пронизуюче вите. Я додумував ся, що се Тангути випередили нас і заняли перехід. Собаки брехали завзято, а накликування сторожів чути було без упину. Та проте я вснув, бо був дуже обезсилений.

Вранці я дізнав ся, що сей гамір викликали три вовки що підійшли вночі до мойого памету і звели борню із псами.

Дальша дорога вела на північ, крізь широку долину, вкриту травою. Людий ані води ми не бачили ніде, але про те, що сюди переходили люди, свідчило вугле і попіл вигорілих ватр. Гори складали ся із інайсу і звітрілого кварцу. Із долини стріляла д' горі самітна, остра скала, в роді великанського зуба. Ми нашли тут інтересну будівлю. Був се чотиригранний мур, збудований із гранітних скель, грубих на $\frac{3}{4}$ метра, що опирав ся до скали. Широкі ворота вели на обісте, вистелене камінем, а довге на 12 метрів. Звітріле каміне й похилені мури зраджували старинність будівлі. У горішньому розі муру лежали дупакові таблиці із тибетанською молитвою. На бічних стінах поуміщувано від внутрішньої сторони кусні сукна, й кости повні написий. Первісно мусіла ся будівля бути твердинею, але тепер мешканці уважали її очевидно за обо. Із обістя входило

ся до високої, а довгої печери. Неправильні, звітрілі стіни свідчили, що вона не була штучна. Стіни вкривали чорні китайські букви. Згадане місце називалося Танчур.

Дикі осли появлялися ще раз частіше у чередах. Долина піднімалася лагідно до переходу, із якого ми мали дуже розлогий красвид, також отвертий, як у північному Тибеті. По другому боці гори ми відпочивали над малим поточком, скупивши на воду.

Палива не було тут уже ні дрібки. Ми мусіли вдовольнитися гноєм диких ослів. Але пасовиско було ліпше. Підчас відпочинку ми зазнайомилися із караваном з долини Дулян, зложеною із 50 Тангутів. Вони гляділи на нас із подивом і не проявляли ні дрібки ворожого настрою.

Вони розповідали, що були в Тен-кар, щоби поробити покупки на зиму. І справді вели із собою на конях і яках мішки із мукою. Вночі крутилися Тангути коло табору, але не повелося їм присвоїти собі наших коней. Другої днини відїхали скорше, ніж ми.

Ми йшли тепер без упину на захід. Деякі перепони мали ми при переході крізь малий потік Кунделюні. Іслям Ахун, що їхав на навюченому коні, спробував перший броду в болоті і поміж ледовими кригами. Але вода була така глибока, що кінь мало не потонув. Їздець викупався у студеній воді, пакунки мали також купіль. Парпі пробував переїхати в іншому місці, але з таким самим вислідом.

Нарешті Льонсенови повелося знайти відповідне до переходу місце. Перейшовши потік, ми найшлися на місці, де перед вісьмома місяцями розтаборилося було 20.000 Дунганів, що втікали із Сі-нінг-фу. Ту полишилися видимі сліди їх побуту. Трава була витоптана, а місцями випалена безчисленними ватрами. Черепа й кости овець, забраних Тангутах, кусні сукна, костурі лежали докола. Всюди, де тільки станула їх нога, спустошили край, як саранча. Але в Заїдамі не проживали довше, тільки мусіли імовірно перенестися в гірські околиці.

Сеї днини ми не бачили нікого. У безлюдній околиці користалися свободою тільки дики, осли, вовки і лиси. Диких яків ми не бачили; вони мають проживати над горішнім бігом ріки.

Другої днини розстелила зима знов свою білу долоню на землі. Цілу ніч падав сніг, а вите вовків пронизувало нас до дна душі. Ледви ми покинули табор, закралася до него гро-

жада вовків, шукаюча поживи. Вони не зважали цілком на собак, що, навчені досвідом, стали обережніші і не наближалися до них. Переправа крізь ріку Бухайн-толь (ріка яків) була багато легша, ніж я думав. Ложбищем широким на 75 метрів котила ріка свої чисті, як хрусталь, води із швидкістю 90 сантиметрів на хвилинку. Підчас дальшого походу ми мусіли перейти ще шість інших рамен, а врешті русло із каламутною водою, що плила імовірно із північних схилів, вкритих землею. Ми відходили тепер чим раз більше від полудневого ланцюха гір Коко-нор. Тут і там зачали являти ся знов чорні намети Тангутів, деколи ми бачили також череди й їздців.

Далеко на сході замикала овид проста, темно-синя лінія; се озеро Коко-нор. Після 32 кілометрового походу ми розтаборили ся в Гаде-сечі.

Вечір був спокійний, повітря чисте, небо засіяне зорями, а навкруги горіли у гірських переходах ватри Тангутів.

9. падолиста ми йшли недовго, бо зараз у ранці упав нам один кінь, а інші були змучені. Зеркало озера ставало чим раз виразніше, степ клонив ся ід йому. Тільки на північному сході піднімав ся гірський ланцюх із сніговими верхами. Монголи називали його просто Тсу-уля то є північними горами. Удари хвилі до берегів ми чули раз у раз сильніше. Нарешті ми спинили ся над потоком Багга-улян. Прегарний вид розстелив ся перед нашими очима. Вагаючи ся поміж голубою й зеленою краскою, простягало ся озеро, наче безмежна площа і щезло цілком, як отверте море на овиді. Праворуч і ліворуч видніли, що правда у віддалі гірські пасма, але меншали поволи й щезали нарешті, як ледви замітна заслона. Ми віддихали легше і просто відчували, як покріплюючий вітерець доскотав наші лиця.

Ми нашли ся нарешті над „синім озером“, над Тсо-утомбо Тангутів, Коко-нором Монголів, а китайським Тсінт-гаї, що лежало на висоті 3.040 м. Здовж його берегів ми мали йти ще три дні. Про початок сего озера оповідав Льопсен ось який переказ:

У дуже давних часах викопав тут один ляма великий отвір у землі. Потім узяв білі й чорні коріні з якоїсь рослини, тримав їх над отвором і розрізав чорний корінь на дві половині. Із сих половин виплила вода й наповнила отвір.

Коли би був розрізав білий корінь, поплило би із него молоко. Се було велике щасте, що отвір наповнив ся водою,

бо в противному разі люди в цих околиць мусіли би покинути своє найлюбійше заняття: годівлю худоби. Сотворивши озеро, пішов ляма на поблиську гору і кинув з неї велику камінюку на середину води. Так витворився на Коко-норі острів.

Другої днини згіб нам підчас відпочинку знов один кінь. Я пересвідчився, що взагалі монгольські коні не варті багато, але, що правда, я купив їх за дуже дешеві гроші. Після чотиротижневого походу багато із них мало на хребті рани. Тангути, що користуються кіньми тільки до їзди верхом, плекають їх багато ліпше але й кажуть собі також платити за них більше. Кінь середньої якості коштує у них 20 ліянтів (30 карбованців). Можна було сподіватися, що Монголи, які мусять більше обмежуватися до хову коний, ніж Тангути, будуть мати красшу расу.

Тимчасом діється інакше. Наші коні з Хотану держалися сильно ліпше, ніж ново закуплені, але й діставали ліпшу поживу, коли знов коні монгольські були обмежені майже виключно до трави пустині, як корму.

Наша дорога веде у віддалі кількох кілометрів від озера на схід. Цілу днину виставав із води скелистий острів, як горбок. Околиця була сьогодні більше оживлена.

Ми минули кілька черед худоби, що їх гонили жінки, діти й пастухи уружені в стрільби або мечі. Їзді, яких ми надібали, мали криве плече перевішену чорну стрільбу з фантастичними довгими вилками. Голову вкривали остро закінченою шапкою, на ногах мали чоботи із викривленими зап'ятками.

Повисше нашого нового табору стануло десять тангутських наметів, а трохи далше у переходах ще двацять. Кількох Тангутів загостило до нас у повній збруї. Продали нам молоко вівцю і коня. Льопсен просив мене при виплаті продажньої ціни, аби я не показав їм за багато срібла. Він усе таки впевняв мене, що вони розбишаки й злодії і що тільки страх перед нашим оружжєм здержує їх від нападу на нас. Вони питалися Льопсена, чи ми не маємо в скринях жовнірів. Він відповідав усе із вайбільшою повагою, що у більших скринях є по двох жовнірів, в менших по одному, а крім того багато оружжя. Піч із рурою вони уважали гарматою. Коли хотіли дізнатися, чому ми в ній топимо що вечера, відповів Льопсен, що хочемо мати її на поготові. Бо в разі небезпеки вистарчить насипати пороху і куль на огонь, аби рура викинула із себе убійчий вистріл. Тангути оповідали, що перед 10 місяцями переходили

Дунгани коло Іке-Уляну й украли там 400 овець і 140 коний, а крім того багато яків і коров.

Вони сподівали ся, що озеро замерзає за десять або п'ятнадцять днів. Лід тримаєть ся звичайно три місяці. Але він не є цілком безпечний, бо підчас заметільниць чинить ся у ньому багато дір і щілин, що замерзають знов при спокійному повітрі. Лід мав бути на кілька стій грубий. Наслідком щілин у леді не можуть паломники їхати верхом до святини на острові, але мусять іти пішки. Поживу на три дні і паливо забирають на легких санчатах із дерева. Часто буває, що вони мусять вернути ся з половини дороги по причині неперехідних дір, або також, коли вже дійдуть до острова щасливо, мусять наслідком відлиги так довго там сидіти, доки лід не заціпне. Ляма живуть на острові одночасним життям і прогодовують ся виключно дарунками, що їх приносять паломники. Стан води змінюєть ся в різних роках. Низький стан води заповідає щасливий рік, високий — нещасливий. Тож справді нема що дивувати ся, що в біжучім році, що визначав ся дуже високим станом води, прибули Дунгани і нарobili Тангутам стільки шкоди. Коли би обійшло ся без Дунганів, була би найшла на череди зараза, на самих Тангутів недуги, а трава була би недобра. В літі є води все більше, ніж у зимі. Ріжницю у стані води хочби найменшу, можна доглянути на березі, бо ірунт спадає незначно до озера. В сьому році мала лінія берега бути висунена 2 або 3 кілометри більше на північ, як звичайно. Дуже імовірно, що сі неправильности навели французького місіонаря Гука на думку, що в озері Коко-нор є приплив і відплив. Він мовить ось як: Сей великанський збірник води заслугує радше на назву моря, ніж озера, бо, поминаючи вже його великі розміри, він має гірку і солону воду, як океан, а крім сего періодичний приплив і відплив.

Підчас дальшої дороги ми переходили коло найзвичайнішого обо з гадузя й пнів, в иншому місці стояв камінь у роді вальця, що в ньому розкладали ватру. Коли, переходячи коло обох „обо“ відмовлюєть ся горячо молитву: „Om mani padme hum“, як просьбу за якогось недужого, він подуває напевно.

Тангута з над Коко-нор проживають у зимі на степах коло озера, на літо йдуть у північні гори. Найславнішим начальником Тангутів є Тангсе-ляма. Є він родом посередника поміж губернатором у Сі-ніні-фу а номадами і має власть видавати судові засуди. Коли зловлять злочинців, ведуть їх на слідство

до начальника, а сей нерідко засуджує їх на кару смерті. У найважніших справах переписуєть ся по тибетанськи із Сі-нінг-фу, зрештою править ся після своєї волі.

Краєм правлять, що правда, Китайці, але їх управа полишає багато до бажання. Як у Заїдамі, нема й тут китайських урядників. Під сим зглядом різнять ся єї провінції незвичайно від східнього Туркестану, де Китайці завели дуже гарну адміністрацію.

Монголи називають своїх жадних рабунку сусідів „Харатангутами“ або чорними Тангутами. Сю назву дали їм імовірно від чорних, як уголь, наметів, або від темної барви шкіри і чорного волося, але не тому, як думав Льопсен, що слово „хара“ (чорний), значить те саме, що „мо“ (лихий). Безустанна непевність, у якій ми проживали, зневолювала нас до безупинної обережності. Що хвилі треба було сподівати ся нападу. На щасте ночі були місячні, тож наші сторожі могли на велику віддаль пізнати точно околицю. Пси брехали все, як скажені, але звичайно по причині велитніх вовків, що підкрадали ся в ночі під намети.

ІХ.

В Сі-нінг-фу. — Повстанне Дунганів.

23. падолиста ми пакували свої річч і се забрало нам досить часу так, що ми могли виправити ся до Сі-нінг-фу тільки коло полудня. Цілу днину ми йшли поміж округлими червоними горбами, що врізували ся в землю на 4—6 метрів і творили неначе коридор. Але взагалі дорога була дуже вузка; два вози не могли їхати побіч себе. У тих місцях, де потоки перепливали крізь дорогу, вода впадала до колій як до ринв. Верблюди спотикали ся часто на мокрому ґрунті, а коли сонце зайшло і вода замерзла, ставала земля гладка, як скло. Година минала одна за одною, а ми їхали все тою долиною. Смеркло ся, потім настала чорна пільма. Ми посували ся на помацки, не бачучи власних рук перед очима. Нарешті наш провідатор спинив ся перед муром із великими воротами: ми були під містом Сі-нінг-фу. Ми почали гримати до воріт накликуючи на сторожу, що біла на мурах у бубон. Ворота міста замикали завчасу зі страху перед Дунганями, а до середини не впускали рішучо

нікого. Я дав зрозуміти сторожі, що дістане добру нагороду, як піде зараз до губернатора і випросить у него впускенне до міста європейського мандрівника. Сторожа вислала зараз посла, а ми ждали тимчасом на вислід під воротами у птьмі. Після години вернув післанець від губернатора із відповідю, що нам ворота відчинять, але — аж завтра вранці. Не маючи иншого вибору, ми пішли до поблизького села, де на силу нашли приют. Другої днини я не вспів еще одягти ся, як відвідали нас у нашім нужденім „дені“ два Англичани: Рідлей і Гунтер. Вони належали до „China Inland Mission“ і мали на собі китайські одяги, на голові навіть косу, так, що тільки риси лица вказували на білу расу. Пан Рідлей запросив мене до своєї хати. Аж до 30. падолиста я користував ся його гостинністю, окружений європейським комфортом. Я видавав ся сам собі непроторний, коли мені довело ся лягати до ліжка із справедливими матрацами, підчас обіду сидіти на справедливому кріслі і їсти, як усі цивілізовані люди, вилками й ножем, бо від довшого часу я привик їсти в полу-лежачім положенню.

Пан і пані Рідлей, а також два помічники місійні: Гунтер і Галь устроїли собі китайську хатчину із великим, чоти-рокутним обістям вигідно і з деякою елеганцією. У населення зводили собі незвичайну симпатію своїм пожертвованнем і безкорисністю. І так підчас повстання Дунганів вони оснували шпіталь для доглядання ранених жовнірів. Отся обставина переломила перші леди й улекшила незвичайно місійну працю. І справді я чув, як гурток навернених Китайців співав у неділю при суироводі орґанів християнські церковні пісні.

Супроти паньства Рідлей я почуваю себе до великої вдяки не тільки по причині гостинности, якої я дізнав, але також задля багатьох цінних прислуг, що вони їх мені робили. Сі-ніні фу було важною точкою для мене протягом довгої мандрівки по Азії. Тут я мусів зреорґанізувати цілком свою каравану, приноровити її до китайських відносин; звідси мали мої туркестанські слуги вернути до далекої своєї вітчизни. Вони мали їхати на захід великим шляхом, що веде крізь Іан-чео, Су-чео, Хамі і Корлю. Тому я пішов до губернатора міста і виробив їм великі пашпорти, а се повело ся мені тим декше, що вони майже всі були китайські піддані.

Я скликав людей до себе і розчислив ся із ними. Обчисливши, скільки кому належало ся, я подвоїв їм платню на велике їх здивованє. Не було се багато, бо без них ми не в силі.

би були зробити нічого. Крім сего я дарував їм усі монгольські коні з виїмком двох, яких я потребував для себе й для Ісляма. Я осмотрив їх також по часті в поживу на цілу подорож, а по часті дав відповідне відшкодування у готівці. Парпі, що відбув уже раз сю дорогу, став провідником каравани, а для безпеки я дав йому добрий револьвер із амуніцією. Всі заявили мені своє вдоволення і вдяку і ми розсталися по стільки разом пережитих небезпеках і пригодах, як добрі приятелі. Відтак вони пішли своєю дорогою і думаю, що, як і я, вернули щасливо домів.

Після раптового зменшення каси, перечеислив Рідлей останні мої китайські срібні гроші. Я мав 770 ліянтів (менше-більше 1.000 карбованців), що мали мені вистарчити до Пекіну. Ми були ще дуже віддалені від сєї ціли. Почтовий кур'єр пережить по дорозі із Сі-ніні-фу до Пекіну в 28 днях, аж мав перебути її в трех місяцях.

Не буду нудити читача подрібним описом міста Сі-ніні-фу. Згадаю тільки, що окружає його мур, після розуміння Азіятів майже нездобутий, добре будований, грубий і сильний. З улиці, що веде здовж по ньому, розлягаєть ся на околицю прегарний вид. Кинувши оком на місто, побачимо мозаїку з китайських дахів що на неї складають ся червоні дахівки і смочинні голови, а також простокутну сіть улиць. Головна улица йде крізь середину міста; при ній піднимають ся головні державні будинки, або ямени із кам'яними львами, смоками і багато різьбленими ворітьми. Подібні ворота видно тут і там, на улицах будують їх звичайно на приказ маючих людей, що таким способом хочуть переказати своє імя нащадкам.

* * *

1. грудня покинув я із своїм вірним Іслямом Баі Сі-ніні-фу і гостинних англійських місіонарів. Я не міг дістати в ніякий спосіб товмача, тому пан Галь був на стільки чемний, що пожертвував мені свій час і товаришив до Тінг-фан. Пані Рідлей наповнила для нас одну скриню ріжними ласощами, як тістами, бараболями, медом і конфітурами.

Нова каравана складала ся з 6 мулів і 3 людей, що за винагороду 14 ліянтів (23 карбованців) мали завезти пакунки до згаданого міста. Скрині прикріплено вже ціпко на протяз цілої подорожи до вигнутих листів із дерева, що їх кладено на сідла і можна було тільки дібрати ся до річий потрібних що

вечера. Але мули були уперті і злобні, а один із них скидав набір раз у раз на землю, аж зломив листву. Але найгірше мені надоїли люди, що галасували й кляли цілу дорогу; я радий був, що наймив їх тільки на 6 днів.

Серед подиву цікавих Китайців вийшли ми з міста крізь східні ворота і руїни Туні-квану. При дорозі сиділо багато жебраків Магометан. На перемисті мешкали жовнірі й шумовине суспільства. Опісля ми відістали ся на село, й рух зменшав ся поволі. Широку й отверту долину обіймали заокруглені склони гір. Далі звужувала ся долина у перехід, у якому панувала без упину темрява. У сьому вузкому переході Шіо-ша замикали магометани довгий час дорогу між Ліянті-чео-фу а Сініні-фу.

У вечері здибали ми тільки одну каравану верблюдів. Каравани йдуть лише в ночі, бо в день зьвірята мусять пасти ся. У великому селі Пінті-рунті найшли ми на силу місце в гостинниці, бо всі станції були заняті проїзжими. Заки розложено дивани на глинянім помості, я велів добре його замести, бо роїв ся від хробів, що полишили ся від давніх льокаторів.

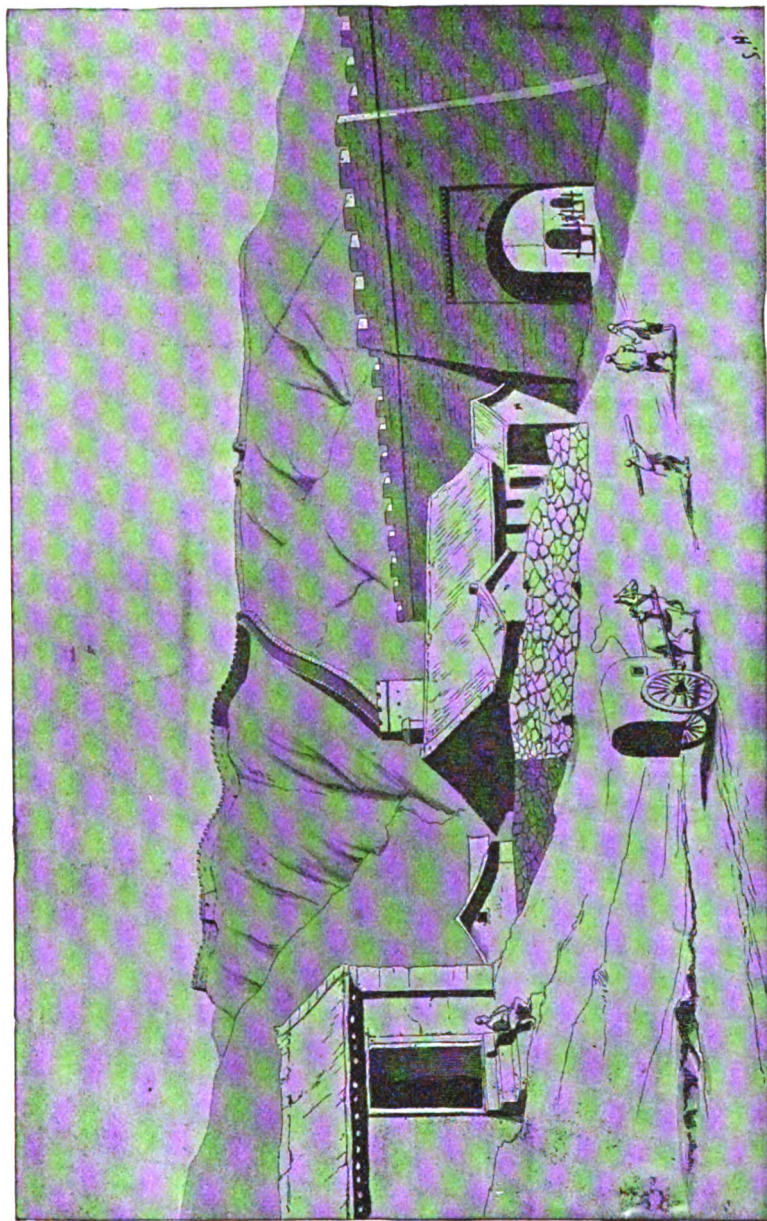
Дня 9. грудня я зорганізував на ново каравану. Розстав ся із мулами й їх властителями і винаймив два великі вози такі, як були туркестанські. В однім я казав розмістити пакунки, другий вистелити соломою, диванами й прикрасити будою. Кождий віз тягнув мул при дишлю і два коні, що йшли попереду. На візників я винаймив двох Китайців, обіцяючи їм окрему від заплати винагороду, коли вивяжуть ся добре із своєї задачі. Треба се було тим більше зробити, що я не мав товмача і тільки на силу радив собі сак-так із невеличким засобом слів, що я їх присвоїв собі вже давнійше.

Цілих шість днів ми їхали з гори й на гору крізь східні розгалуження гірського пасма Нан-шан, крізь переходи повні вибоїв, крізь замерзлі ріки, діраві мости і вузкі тунелі. Віз підскакував, колисав ся, підкидав нас; було справжніми муками їхати ось так. Люди йшли пішки й підганяли зьвірята. У кождому селі мали багато нарозповідати своїм знакомим, або купували хліб і їли його по дорозі. Ми виїздили рано вранці, ще й не свитало, звичайно зараз по півночі, відпочивали по днині, щоб потрасти зьвірята і їхали ще з полудня кілька годин. Нічна подорож була для мене дуже немила з огляду на велику студінь; хоч я мав кожури й коци на ноги, змерзав усе доволі.

Іслям, що їхав на кони, мало не відморозив ніг і волів іти відтак пішки. Йольдашеви не бракувало також багато. Дорога вела здовж „великого муру“ у північно-західному напрямі до Ліяні-чео-фу. Ми пристали до двох Китайців, що перевозили на кількох возах товари до Ліяні-чео-фу. Подорож при можливо найбільшій кількості осіб і возів давала велику користь. Бо коли надібаєть ся у переході інші вози, мусять сї, що їх є менше, робити місце, а як у дорозі приключить ся яка пригода, мусять помагати всі візники.

Сей звичай вийшов нам, як показало ся опісля, на добро, коли ми 10. грудня при свитанню приїхали над правий беріг ріки Ші-мін-го, що пливе крізь розлогу долину й виливає до Пінг-фан-го. Ріка веть ся у камянистому руслі, а тепер була вкрита ледом. У тому місці, де є брід, замерала сильно, тож переїзд посипано піском так, що їзді і каравани переходили туди без найменшої перепони. Наші товариші подорожи спробували перші переправити вози, запряжені у 3 коні. Вони рушили трапом, але колеса перерізали лід як бритва чвертку паперу і вози застрягли, тай не могли рушити ся з місця. Люди мусіли здоймати з них цілий набір і перенести через ріку, а по великих трудах удало ся нарешті витягти віз спільними силами з ріки. Ми пробували відтак витревалости леду в иншому місці, але він був усюди дуже тонкий, аби міг вдержати наші важкі вози. Люди вирубали проте топорами лід у широкому місці серед русла, де вода сягала тільки до метра глибини. Зробила ся таким чином широка щільна, повна болота й плаваючої криги. Заїхав один із наших возів на лід і після сильного потрясення впав до отвору, у яким застряг. Запряжено ще два коні, всі люди кричали, накликували й тріскали з батогів із берега поганяючи звірята. Бідні сотворіння бродили по череву в студеній, як лід, воді. Ставали дуба, падали, майже топгли ся під ледом, потім кидали ся в бік, і вискакували на лід, але люди вгонювали їх ізнов до води.

Один із наших товаришів подорожи, людина молода, що очевидно не мала нервів, скинув із себе одіж і увійшов цілий голий, мимо 10⁰ морозу до водяної щільни, аби розгорнути криги й каміне і розпутати ливни і шнурі в упряжі. Не можна було справді глядіти без жалю на сю людину, що нуряла ся й працювала у студеній воді, коли чоловік сам мерз. Після ріжних розпучливих зусиль видобули ми нарешті вози із ледових оков, а та сама історія повторювала ся при решті возів.

Китайський мур поміж Кальбаном і Пекіном (стр. 62).

Пригода забрала нам 4 години дорогого часу. Так виглядала велика караванна дорога крізь Ліянті-чео-фу до східнього Туркестану, Уруччі й Кашгару. Телеграфічні стовпи товаришили їй на цілій довжині, надаючи пустині позір цивілізації. Шкода було справді заходів і праці коло монструального муру, що хилив ся і так уже тепер до упадку, а за те треба було будувати порядний шлях і кинути крізь ріки мости.

Нарешті ми відістали ся 12. грудня з гір; перед нами простягала ся знов рівнина аж до склону овиду. Два дні пізніше віхали ми крізь гарні ворота до Ліянті-чео-фу.

Х.

Ще раз крізь пустиню.

В Ліянті-чео-фу я мусів остати проти своєї волі 12 днів і се виставило мою терпеливість на велику пробу. Я не міг ніяким способом винаймати чотири верблуди до Нінті-ша. Верблюдів, що правда, було доволі, але властителі не хотіли винаймати їх менше, як 40 штук, не хочачи розділювати отари, а крім того побоювали ся, що з поворотом не лучить ся їм нагода заробити на перевозі товарів, тож ставили подвійні ціни. Дні минали поволі й нудно. Пан Бельхер, англійський місіонар, якого я тут надібав, віїхав до Лян-чео. Першого вечера найшов ся я в товаристві трех молодих милих Англичанок перебраних у принадні китайські одяги. Були се: жінка місіонаря Бельхера і їх помічниці панни: Медляр і Пікельс.

Другої днини я пішов до телеграфічного уряду, до застав писаря, що говорив по англійськи. Звідси я вислав крізь Ліянтіан, Ган-коі і Шанті-гаі при помочи шведського конзуля, Боха, телеграму до шведського короля. Після сімох днів я дістав неначе в дарунку на Різдво дуже ввічливу відповідь свого протектора.

Китайці глядять на телеграф із великим недовірем і мають про него дуже наївне понятте. Вони думають, що звинений у трубку папір із депешою йде по дроті із шаленою швидкістю і що ізолятори є перестанками, де ховають ся папери під час дощу.

Крім Лян-чео є місто Ліянті-чео-фу найважнішим містом на провінції і числить із доохресними селами сто тисяч мешканців.

Город у виді прямокутника оточують сильні мури, а має він чотири величаві ворота. Головні вулиці є широкі, рух на них оживлений і милий для ока. Дожидавши ся верблюдів я займав ся рисоюванням і розмовою із місіонерами, що дали мені багато цінних пояснень. Я відвідав також кількох мандаринів і поробив закупки в магазині Тіен-тсін т. є в пасажи із прегарними крамницями. Між иншим я купив два „шо-льо“, малі печі до ogrівання рук, що мали вигляд округлого чайника і були заосмотрені у крату. Їх наповнюють ся попелом і вуглем з дерева, і се удержує в печі тепло цілих 24 годині. Як би я був не мав сего практичного приряду, був би кілька разів по дорозі до Пекіну відморозив руки.

Я звідів прегарну сьвятиню за містом і пішов до села Сунг-шу-чоанг, де мешкали католицькі місіонарі із Бельгії. Їх єпископ виїхав до Пекіну і його сподівали ся на Різдво. Та проте три братчики прийняли мене дуже гостинно, частували червоним вином і цигарами. Церква із вежею, що на ній виднів хрест, ся церква, що її видно на скілька миль навкруги, є гарна будівля в полу-китайськїм стилю. Високі лукові вікна мають мальовані шиби. Велике вражінне зробив на мене вид кількох китайських селян, що молили ся на колінах у церкві.

Ввічливі братчики пояснили мені, що є тут багато родин, що від сімох уже поколінь були християнами, і що католицька громада числить тепер 300 душ. Переходячи коло церкви, здохмали Китайці шапки і хрестили ся, а все те робили, о скільки я зміг зміркувати — із глибокого переконання.

Місійна станція удержує шкільку для хлопців і дівчат. Я заглянув до одної із саль, де сиділо 20 хлопців над біблією і письмами Конфуція. У великій бібліотечній комнаті висіли портрети славніших католицьких місіонарів; між иншими я запримітив портрет мого старого приятеля отця Гендрікса. В місті мали місійні братчики також місійну станцію, де служать в часі сьвят Службу Божу. Немило вразило мене се, що католицькі і протестантські місіонарі не живють із собою в згоді, не єствуютъ просто для себе. Є се впрочім о стільки природне, що проголошують ріжну науку, а що один посіє, то виполнює другий. То-ж не дивувати ся, що Китайці не знають нарешті, кого слухати. На щастє в Ліянґ-чео-фу було для обох наук доволі місця. Католики й протестанти були для мене однако ввічливі і гостинні. В Ліянґ-чео-фу я сьвяткував четверте Різдво протягом довгої подорожи. Я тішив ся на згадку, що найближше

святкувати му у вітчизні. День 24. грудня був для мене все найтяжший: я тужив тоді все більше, як коли, за хатою. Сім разом минув незамітно, як звичайно. Я хотів казати принести із гір ялинку, але місіонарі заявили, що се є поганський звичай. Замість сего ми сиділи при комині, забавляючи ся розмовою. Я пішов досить рано спати в студений салі коло церкви, призначеній мені на мешканне. Температура обнизила ся в ночі на -15° .

Нарешті мені повело ся дістати трех людей і вісім верблюдів. Від Нінг-ша ділило нас 465 кілометрів. На біду була субота, а заки каравана приладила ся до походу, запав сумерк. Я мусів проте ждати до другої днини, бо в неділю не яло ся. Я рішив проте дійти тільки до найблизшого села під містом. Але дійшовши до воріт, застали ми їх зачиненими і сторожа не хотіла їх для нас відчинити. Після кількогодинного пошукування серед вузких темних улочок я найшов нарешті у господі кімнатку і замешкав у ній, не хочючи нарушувати неділішнього відпочинку місіонарів.

Другої днини ми вибрали ся остаточно. Ледви показали ся північні ворота міста, наблизили ся до нас два обдерті Китайці і зачали оживлену розмову із нашими погоничами. Один із них звернув ся до Ісляма в турецькій мові із пропозицією, що поведе нас за 50 таелів або ліяносів (75 карбованців) до Нінг-ша. Він оповідав, що проживав багато років у Каштарі й Ак-су і що має 9 гарних верблюдів, багато ліпших, ніж наші.

Нагода дістати доброго товмача була для мене за дуже цінна, аби я не мав її використати. Ми станули посеред дороги. Девять людей із тільки верблюдами появило ся небагом і протягом години переладовано скрині. Ся пригода була для мене така користна, що я перестав журити ся 12 днями, що я їх стратив у Ліанг-геофу. З почуттем радості я попрощав на все нудне місто і розкішно дивив ся, як щезали мені з очий його мурі й вежі.

Перший день подорожи вів на північ попри села, святині і городи. На полудні щезали поволі снігом укриті гори Нан-шан. Погода була прегарна, але се була позірна тишина, бо 28. грудня шаліла така страшна буря, що не можна було думати про се, аби виглянути із фанзи (хати), що своїм боком не мала ні дверей, ні шиб. Пісок і курява сунули туманами по степу, вдираючи ся до моєї нужденної норі.

Верблюди були, як показалось, дуже добрі і йшли спокійно і певно. Але й дорога була гарна: вела крізь отвертий, рівний, травою вкритий степ. Населення околиці ставало чим раз рідше, сіл було раз у раз менше. Та проте ми здибали ще каравани, ослив, і вози запряжені волами, що везли в місто витвори сільського промислу. 29. грудня бачили ми вже низькі піскові надми, тож були на краю пустині. Сонце зайшло за іракою, а в ночі дошкулював мороз (—18°).

Нарешті показали ся перед нами мури Чін-фану. Але що брами були заперті, ми мусіли вдоволати ся приютом у господі за містом. У місті задержали ся ми одну днину, бо погоничі верблюдів хотіли закупити для себе й зьвірат поживи на подорож крізь пустиню.

Добрим, широким шляхом, що вив ся посеред степу неначе жовта стрічка, приїхали ми 12. січня до місточка Вант-с-фу, де верблюди мали відпочити цілу днину. Ми мали полагодити тут еще й інші справи. Двох людей із Чінт-фану я увільнив із служби, винайнив двох нових, що мали нам товаришити аж до Ніянт-ша. Я побільшив також скількість поживи і купив кілька монгольських дрібничок. До монгольського князя Норво „ванта“ або короля підляглого китайському цісареві, я пішов у гостину. Він був також начальником міста і мешкав у звичайнім китайським ямені в області китайських мурів. Приняв мене дуже ввічливо у великій і скромній комнаті, окружений дружиною найчільніших Монголів у китайських одягах і з косами. Був се вже старший мужчина із сивим волоссям і мав на собі перлову загортку. Розмова пліла нам живо і то без помочи товмача. Він хотів особливо дізнати ся, з якого краю я походжу. Тому я мусів нарисувати йому карту Швеції і вказати у яким віддаленю від Китаю вона лежить. Розуміть ся, географічні відомости сих Монголів були дуже слабі. Вони знали тільки два більше віддалені міста: Лясуу і Хотан, але ні один із присутних не був у них. Зате багато було в Кум-бум і Урї. Норво розпитував, чи шведський король є також такий могутній, як „Заган Хан“ (Білий Цар). Пшевальського тямив дуже добре.

Місто Вант-с-фу лежить у віддалі 20 кілометрів від середньої части гір Аля-шан. Має воно до три тисячі мешканців: Китайців і Монголів із Аля-шан. Сюди звозять свої продукти, тут закупають домашні знаряди: одіж, чічки і муку. Монголи, що я їх бачив у Вант-с-фу, мали стрій полу-монгольський, полу-китайський. І так вони мали на кожухах сорокати китайські

каміволі із посріблюваними або поволочуваними тузиками. У місті є справді гарна китайська святиня із вигнутим дахом, прикрашеним головами смоків. Патоди й вежі перегонюють ся що до висоти із деревами засадженими навкруги. Окружування святині сими деревами свідчить про добрий смак Китайців, бо гилі дерева є вже з природи річи вигнуті д' горі, як дахи святинь і тому одні й другі гармонізаують добре із собою.

14. січня увійшли ми невеликий кусень дороги. В ночі пробудив мене страшний ломіт, як би ціла господа валила ся. На голову сипав ся мені пісок і курява; страшна буря чинила ся. Норво дав нам, як ескорту з Ямену, двох Монголів, що були за тим, аби піти далі. Вони їхали на мулах і служили мені вірно, але виглядали, як лицарі із під темної зьвізди, оден мав ніс, як бульба, другий не мав його цілком. Хоч буря шаліла, ми вибрали ся в дорогу на полудне. Коло другої години настала жива зміна. Вітер перемінив ся на північний, а нас оповила сніговиця. Шо-льо придало ся дуже; сидячи на верблюді, я міг гріти собі при ньому руки. Вкриті цілком снігом прибули ми до села Джо-ва.

Дорога скручувала поволі на полудневий схід. Ми увійшли в гори Аляшан і перейшли незначний перехід. Рівнина опадала незвичайно поволі, але очевидночки до Гвані-го, до жовтої ріки,

Переночувавши у манджурському місті Ніні-ша ми приїхали 18. січня до китайського Ніні-ша і заїхали просто до хати місіонарів.

XI. До Пеціну й до вітчизни!

У Ніні-ша я стрівув ся із земляками і се тішило мене дуже. Були се паньство Пількіст, два їх помічники і одна помічниця. У їх гостинній хаті я відпочив два дні. Яка розкіш спати в добре опаленій хаті, в поряднім ліжку, без страху, перемерзнути і без потреби, вкривати ся горами кожухів. Мені здавало ся, що я є на шведській землі. У Ніні-ша числила християнська громада 30 Китайців; що день у ранці і в вечері читали годину біблію. Євангелія у китайський мові роздавали по улицях. Таким способом принадувано Китайців хочби в простої цікавості до місійного дому. При одній із головних улиць найшов Пількіст кімнату, в якій правив богослуженне. Дивні видавали ся мені проповіді місіонаря, що їх говорив у найчистішій китайській мові. Він сидів на столі, а перед ним Китайці у вузких лавках, випростовані як струни. Часто він бив пастуком до стола і про-

повідав грізкими словами. Китайці не важили ся навіть пчихнути і могу впевнити читачів, що ні оден із них не вснув.

Жінка Пількіста оповідала мені, що рідко коли можна надбати двадцятьлітню Китайку, що не була би замужна. Часто віддають ся в 12. або 15. році, а вже малі дівчатка просять батьків, аби zdeформовано їм ноги. Бо знають вони гаразд, що якби не мали дрібних ніжок, не глянув би на них ні один мужчина. Відповідну операцію робить ся, як дівчина має пять або шість років. В тій цілі розрізуєть ся ногу між великим пальцем, а найближшими його сусідами. Потім загинаєть ся на силу чотири пальці під підошву а стопу бандажують так, що се зогидженне полишаєть ся раз на все. Черевики треба робити на кожду ногу окремо, тому не продають по склепах ніколи готової обуви. В часі ходу відстає запяток від землі, тож бідні жертви опирають тягар тіла на великому пальці. Важко уявити собі біль, який спричинює бездумна мука. Після операції мусять дівчата лежати кілька років у ліжку, та плачуть і стогнуть днами й ногами. Найменший рух спричинює шалений біль. Нігті врастають їм нераз у тіло, супроти того хода китайських жінок не може бути граціозна. Вони колихають ся, як качки, поступають ся поволі й обережно, якби ходили по голках або по кропиві. Взагалі мають дуже мало руху, наслідком чого їх ноги стають тонкі, як сірники. А всім тим мукам, шаленим болям, просьвічує одна тільки думка — віддати ся замуж.

Другий питомий Китайцям звичай, багато загальнійший, як думають Европейці, є викиданне дітей родичами, коли не можуть їх прогудувати. Вони або топлять бідні сотворіння, або просто кладуть їх на мури міста, де їх зїдають собаки або безроги. Се впадає в очи тим більше, що Китайці незвичайно люблять свої діти, коли зачнуть ходити й говорити. Але до тої пори уважають їх бездушними звіврятами, а коли умруть, не кладуть до труни, тільки ховають завинені в солону. В одній шведській міській стаці, до якої я навідав ся пізнійше, пощастило місіонарям уратувати новонароджену дитину в останній хвилі, як її вкинено до міського рова. Немовля отсе відживлювали, дозирали, а після кільох років воно виростило на дуже малу дитинку. Тільки тоді зголосили ся родичі, просячи, щоби їм віддати дитину; звісно їм не відмовлено сего. Одна шведська родина мала стару наймичку, що девятеро дітей, вараз після того, як прийшло на світ викинула так, що ні одно із них не удержало ся

при життю. Хто знає, чи сего варварського звичаю не витворила економічна конечність.

Поминаючи сіяння релігійного зерна роблять місіонарі багато милосерних діл. Уратовані діти й невеличка скількість молодих жінок, що їх намовлено, аби здоймили з ніг бандажі щоби повернути їм первісний вид, є звісно капля в людському морі, званому жовтою расою, але не менше корисно ділає сам приклад.

Часто я чув про місіонарів, що уратували при помочи жолудкової помпи Китайців, які затроїли ся опієм. Підчас побуту у місійних домах я прокидав ся нераз у ночі наслідком напрасного стукоту до дверей. У сій або тій хаті конав Китаець після спожиття опіюма. Місіонарі ішли хутко й ратували нещасного від неминучої згуби. Часом заявляли Китайці вдячність після уратовання їм життя, але вдяка є у нас чеснотою, що не проявляєть ся дуже ярко. Найчастійше відбирають собі життє спожиттем опіюма жінки нещасливі в подружньому пожиттю. Вистане нераз, аби муж ударив жінку, або сказав їй яке менше присине слівце, аби вона в намірі дошкулєння йому ймпла ся опіюма. Курєнне опіюма є загальним налогом так у жінок, як і у мужчин. Також багато дітей умерло від того, що потай вилізли на софу батьків і курили з люльки опіюм.

Перед першим повстаннем Дунганів було Нінт-ша прегарним містом, що числило 60.000 мешканців. Але революція завдала йому такий удар, що вже більше не піднесло ся із него. — Сьогондє числить менше більше 15.000 мешканців; коло міських мурів стоять цілі дільниці пусті. Торговельний рух, уряди й заселені дільниці гуртують ся коло міського осередку.

Повстанне вибухло в Нінт-ша ось по якій причині: Коли велика скількість магометан розтаборила ся за містом, був один мандарин на стільки необережний, що звїрив ся веред своїм дунганським наймитом, що Китайці мають другої днини вимордувати всіх Дунганів. У ночі перекрав ся наймит до табору і повідомив начальника про грізну небезпеку. Опісля вернув до міста і виважив із своїми спів-віроісповідниками його брами. Дунгани вдерли ся крізь „малу північну браму“, яку опісля замуровано на знак, що Дунгани не дістануть ся вже ніколи до міста Нінт-ша. Вони кинули ся на Китайців, як хижі звїрі й мордували їх без пощади. В сїм страшнім дні спасло ся тільки 2.000 Китайців і то тільки завдяки тому, що станули по стороні Дунганів.

Таємна нехить панує ще й сьогодні між Китайцями й Дунганами. Перші є цілковито залежні від останніх, бо Магометани загорнули, завдяки своєму спиртові всі найкорисніші галузі промислу і викупили найурожайнішу часть земельної посілости. Інтересне є те, що Дунгани, які читають пильно коран, займають ся плеканням безрог на велику скажу і доставляють своїм ворогам, Китайцям, двох найважніших річий: вепровини й опіюм, хоч самі й не торкнуться ся до них. За те гроші щезають у їх скринях, а Китайці є висискуваною стороною.

Часть дороги, яку я мав підбути аж до побережа, веда крізь незнані околиці. Заки ми дійшли до властивого Китаю, лежала перед нами пустиня. Похід крізь пустар, звану Ордос, належав до найважніщих протягом цілої подорожи по Азії. До Бао-то було 430 кілометрів, що ми їх переїхали у 18 днях.

Ми вибрали ся 21. січня, а ввічливі місіонарі товаришили нам великий шмат дороги. Перші чотири дні вели крізь цілий ряд сіл наводнюваних каналами Жовтої ріки; крізь саму ріку ми перейшли 25. січня.

Гвані-го було вкрите ледом, що не заложив ся під нашими 9, добре навученими верблюдами. Ріка була 342 метри широка, а окружала її густа неурожайна околиця. Перший табір ми розложили на пустині. На щастє сказав нам дунганський провідник, аби ми забрали два мішки леду з ріки. Вони придали ся дуже, бо віде не було керниць. За те в дальших днях ми надибали все керниці з дуже гарною водою. Вони були глибокі й оцембровані. І так ми відпочивали 28. січня при колодязю Бао-с-чінгі, глибокім на 41 метрів. Монголи впевняють, що колодязь має вже 4.000 років.

31. січня шаліла найстрашнійша буря із усіх, які я коли небудь пережив. Про похід не було бєліди. Ми розтаборили ся коло керниці Хара-море. Докола край отвертий, буря могла без ніякої перепони гуляти по степу. Мій намет перевернув ся, струя вихру мало не пірвала його на шкватте. Люди уставили з клунків півокруглий вал, вкритий дергами і під ними ми пересиділи цілу днину. Ані бесіди не було про те, аби піддержати тепло тіла. Всьо студене, як лід. Кілька розлитих каплин чаю мерзне зараз на кожусі як стеарина. Чорнило замінилось в грудку леду, рисунки мушу робити олівцем. Сильний вихор при -17° морозу може бути небезпечний, тому ми мусимо раз у раз уважати, аби не замерзнути. Не знаю справді, що стало ся б із моїми руками, як би я не був користував ся без упину огріваною ручною

печію. В день я тримав її при собі на верблюді, а у вечері всував її, лягаючи спати, до ліжка. Ранішнє миттє не належало також до приємностей, бо вода мерзла на шкірі. Найбільші морози настали в початках лютого. Мінімум було в ночі 2. лютого —30°, потім —33°, а в наметі впала рівночасно температура на —26°. Протягом 6. лютого дійшли ми до першого села Го-джи-то на північній краю пустині. Другої днини ми перейшли Гвані-го, а 8. лютого приїхали до Бао-то.

Шведські місіонарі, подруги Геллеберті прийняли нас із звичайною сим людям ввічливістю та гостинністю. Вони мали малу громаду: 10 охрещених Китайців і шкілку для хлопців. Належали вони до американського союзу місіонарів „Christian Alliance“, що удержує, цілий ряд стаций від Бао-то до Пекіну і числить 61 шведських місіонарів.

Мені забракло вже тепер цілком терпцю. Я віддав каравану й Іслама в добрі руки а сам поїхав 12. лютого з одним тільки Китайцем у малім двоколіснику, що його тягли мули, до Кокко-хото, і мав те щастє, що здібав усюди по дорозі земляків. Ба, в останній місцевості я застав 18 Шведів, одного Норвежця й Данця, що належали до згаданого союзу. Кокко-хото є огнище місий; тут учать ся нові місіонарі по китайськи, заки підуть до инших стаций. Звідси я їхав 8 днів до Джан-джа-ху, де великий китайський мур веть ся на хребті гір, що окружують місто. І тут були місіонарі: Шведи й Американц. Але не було коли довше відпочивати; від Пекіну відділювали мене тільки чотири дні дороги.

Пекін був останньою точкою, ціллю моєї азійської подорожи, тож читач зрозуміє легко мої почуття, коли я віздив крізь полудневу браму до міста. Цілу годину бігли мули по вибрукованій дорозі здовж західного й полудневого боку міського муру високого на 13 метрів. Він відділює північну столицю звану Педжині від полудневої. „Брама неба“, велитня будівля, що вела до міста, із склепом наче тунель, роїла ся від людий, возів і звівіят. Від брами було вже недалеко європейських амбасад, на якій, о скілько я знав, був також французський готель.

Мій одяг розлітав ся, наслідком довгої подорожи, майже в кусні і я виглядав так, що треба було заховати ся скілька днів у готелі incognito і справити нову одіж. Моя лектика не посунула ся ще далеко в амбасадорській улиці, коли я побачив білий дім, при якого вході сторожили два козакі. Я промовив до них, питаючи, який се дім. Відповіли, що російська амбада.

Забуваючи про гарні постанови, я вискочив із лектики й увійшов до середини. Під сю хвилю я не соромився ні раз, що навіть у порівнянні із козаками я виглядав більше, ніж скромно. Я переїхав раз рукою по нечесаній бороді, обтріпав куряву в одіжи й чобіт і пішов сміливо перед себе. Із брами вів брукований хідник до городу. Серце мені товклося, коли я задзвонив. Відчинив мені Китаєць і запитався по російськи, з ким я хочу бачитися. Знаючи, що сам амбасадор, граф Кассіні, виїхав недавно із Пекіну, я відповів, що хочу говорити із паном Павловим *chargé d' affaires* амбасадри, а відтак слуга замельдував мене. Павлов вибіг зараз проти мене і попросив мене незвичайно ввічливо до середини. Він сподівався мене вже давно, бо йому заповіщено із Петербурга мій приїзд. Вже цілий місяць ждала на мене в амбасаді комната. *Incognito* скінчилося пшиком. Мене завели до салюну, улаженного із східною пересадкою. Доріжку застелявали дорогоцінні килими, стіни були вкриті китайськими гафтами із шовку, всюди було багато цінних чічок і дрібничок, розставлених в артистичному неладі, а що найліпше, не бракувало й ліжка, яке нічим не нагадувало страшних нічлігів протягом моєї подорожи.

На столі лежала ціла гора листів і днівників із вітчизни, найдавніші із них числили вже 13 місяців. Я пожирав їх із нечуваним удовільлем, коли китайський кравець, що говорив добре по англійськи, працював над новим одягом для мене. Опісля я навідувався до інших амбасадорів і всі вони гостили мене із вишуканою чемністю, та складали мені желання в нагоди щасливо укінченої подорожи. Тут я одержав також іратуляційну телеграму від короля Оскара.

Але роки самоти серед диких і полудиких азійських племен не могли минути, не лишаючи на мені сліду. Торжества навтямили мені небавом; у сьвітлих кругах, що я в них обертався, я видався собі смішний. Перехід від пустині Тобі, Тибету і Заїдаму до європейських салюнів був за великий. Після 12 дневного побуту, коли пан Павлов обіцяв зайняти мене моїми пакунками, висилаючи їх без коштів крізь Сибір до Штокгольму, я розпрощався із моїми новими приятелями й відїхав до вітчизни.

Я мав три шляхи до вибору. Найпростіший іде на схід крізь Індії й Суев. Найтяжший і найдовший є сухий крізь Монголію й Сибір.

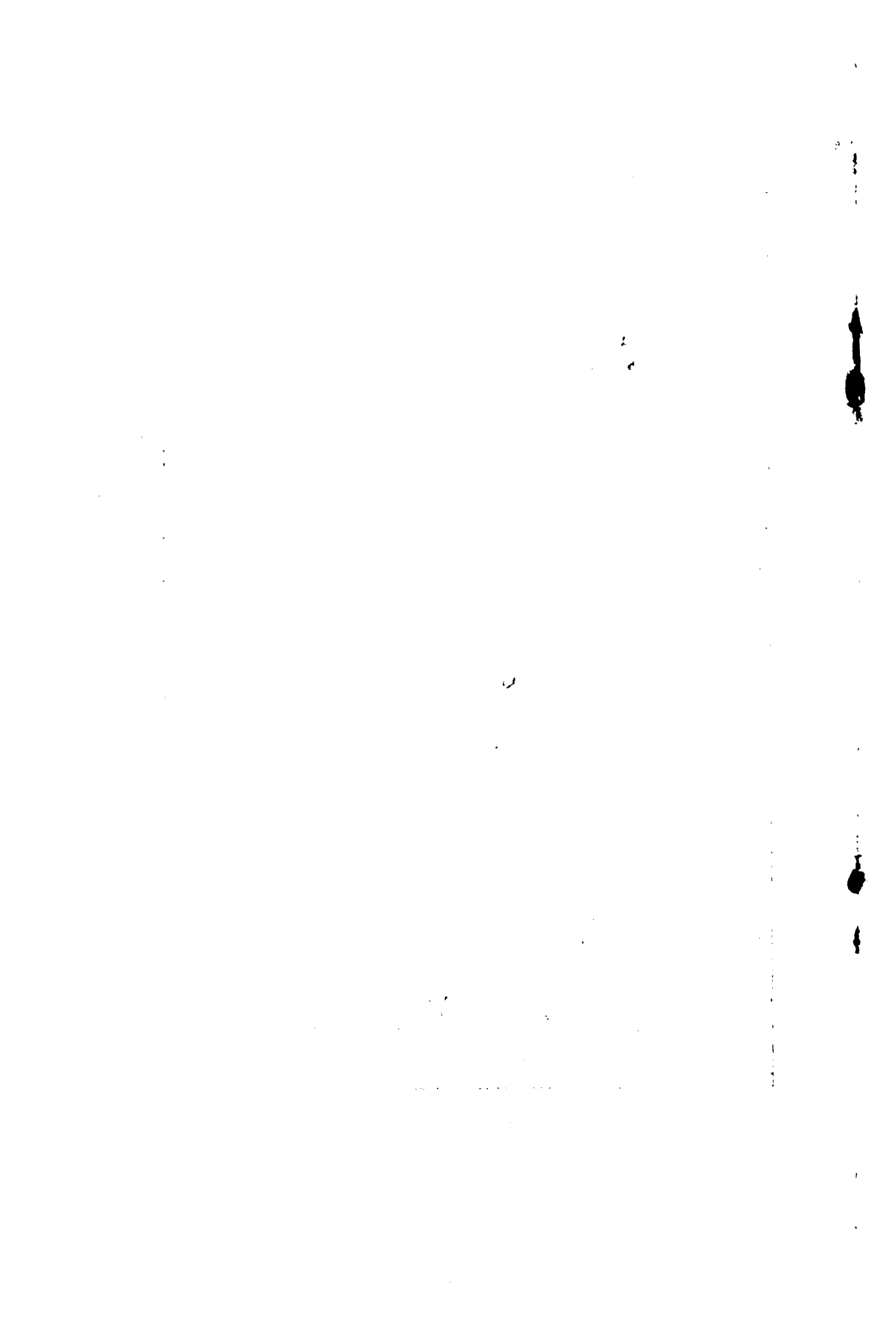
Я вибрав останній. Таким способом я мусів ще раз, хоч у цілком відмінних обставинах переїхати Азію в поперек. Я їхав

Др. Свен Гедін (стр. 73).

Іслям Баі (стр. 73).

із шаленою шкороштію на двоколійнику, що його тягли монгольські коні, на яких сиділи візники. Як картини в калейдоскопі, перескакували передо мною рівнини, пустині і степи Тобі; я їхав до Кіяхти крізь Сяір-усс і Урґу. Їдучи так, я познакомив ся із новим способом подорожування. Дишлі у виді вилок мають на передньому кінці уха, крізь які пересуваєть ся дручок. Два їдці беруть сей дручок понад сідло на коліна, а два інші обв'язують ся докола тіла шнурком, прикріпленням до кінців дручка і гонять так крізь степ з візком, що підскакує й трясє так, що можна відтак почислити всі кости. На дорогу треба заосмотрити ся у великий китайський паспорт і висилати наперед курієрів, аби коні були на поготові.

Двадцять їдців товаришить візкови через дві стації. Коли чотири коні, що тягнуть візок змучать ся, заступають їх чотири сьвіжі. Перепрягання відбуваєть ся так хутко і проворно, що подорожний не замітить сего, коли не вигляне крізь вікно уміщене на переді воза. Доріг нема ніде, ані стаційних будинків. Коні й люди ждуть при наметах Монголів, тож треба з гори знати, де можна застати номадів.

У північній Монголії мали ми на великому просторі глибокий сніг і мусіли винайти верблюди. В Урґі розстав ся я із своїм вірним Ісламом, що товаришив мені у другім візку. Із справжною прикростію прийшло ся мені розставатись із ним, але я не міг забрати його до своєї вітчизни, хоч він дуже собі сего бажав. Російський конзуль Луба в Урґі заопікував ся ним і відслав його для безпеки в характері російського курієра до Уліяс-сугай, звідки поїхав крізь Урумчі до Каштару й Ош.

Я відітхнув свободнійше, коли одержав від капітана Зайцева звістку, що Іслам Баі приїхав щасливо до своєї жінки й дітей у рідному місті Ош.

Завдяки ввічливості Павлова товаришила мені з Пекіну до Кіяхти ескорта козаків. Звідси я їхав тарантасами, саньми й телігами крізь Байкал і Іркуцьк до Канська. Потім возла мене желізниця девять днів і девять ночей аж до Петербурга.

Десятого мая 1897. побачив я нарешті перед собою вежі й хати Штокгольму. Після трох років і семи місяців мандрівки крізь азійські пустині, я поставив ногу знов на рідній землі із невисказаним почуттям удовілля.

Зладив
Антін Крушельницький.